

У РУКАХ І ГІКАХ “ВІЗВОЛИТЕЛІВ” ВІЗВОЛИТЕЛІВ

**АВТОБІОГРАФІЧНА ПОВІСТЬ
ВОЛОДИМИР МОЛОДЕЦЬКИЙ**

WOLODYMYR MOLODECKY

IN THE HANDS OF THE "LIBERATORS"

Autobiographical Novel

Copyright
by

**BROTHERHOOD OF FORMER SOLDIERS
OF THE 1st UKRAINIAN DIVISION UNA**

Toronto, Canada
1998

ВОЛОДИМИР МОЛОДЕЦЬКИЙ

У РУКАХ "ВИЗВОЛИТЕЛІВ"

Автобіографічна повість

Всі права застережені

**БРАТСТВО кол. ВОЯКІВ 1-ої УКРАЇНСЬКОЇ ДИВІЗІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АРМІЇ**

**Торонто, Канада
1998**

Обкладинка:
Ірина Молодецька

ВІД АВТОРА

“У руках визволителів” — це оповідання про мій побут у полоні Червоної Армії, до якого я попав в оточенні під Бродами. Мої переживання підчас тих боїв я описав у книжці “Полум’яні дні”, виданої Братством кол. Вояків 1-ої Української Дивізії УНА у 1983 році. В Україні це був час “світлого минулого”, тобто час комуністичного терору, і тому всі прізвища в оповіданні не були справжні. Багато дійсних прізвищ я забув, а ті, що пам’ятав, не хотів згадувати, щоб комусь не пошкодити. В цьому оповіданні подаю тільки кілька прізвищ — вони всі правдиві. Україна стала самостійною державою, і я певний, що сім’ї тих, кого я згадую по прізвищі, за це не потерплять.

“У руках визволителів”, як теж і “Полум’яні дні”, — це події пережиті мною, але подані не в хронологічному порядку, бо з часом їх послідовність призабулася, і тому не можна їх уважати історичним документом. Але це дійсні переживання, описані так, як я їх тоді, як молодий юнак, бачив і емоційно сприймав.

“У руках визволителів” — це, в дійсності, продовження “Полум’яних днів”. Героєм оповідання є Юра Брунчак, бо так я його називав у “Полум’яних днях”. Очевидно, Юра — це я сам. Мій друг у полоні, Нестор Жубрид, — це мій товариш з гімназії в Ярославі від вересня 1940-го до червня 1942-го року. Ми стрінулися в оточенні під Бродами, а потім у таборі полонених у Бродах.

У РУКАХ "ВИЗВОЛИТЕЛІВ"

До свідомости Юри доходять якісь звуки...чути запах сіна і людського давно немитого тіла... Йому важко дихати. Він мов у трансі, півпритомний. Звідкись повіяло свіжим повітрям і це його пробуджує, але він не знає де він є. В голові біль, сильний, острий, проникливий. Він намагається відкрити очі, і це спричиняє ще сильніший біль. Юра їх скоро закриває. Вкінці поволі відкриває одне око і бачить чорну безодню. Не видить навіть жадної тіні. Жахливий біль даліше пронизує мозок. Де він? Не може зорієнтуватися, але думка про те, де він, від нього не відступає.

Напружує свій ум і намагається пригадати собі, як він тут опинився.

Надаремно. У його умі така сама чорна безодня, як і перед очима. Лежить без руху, щоб не спричиняти ще більшого болю голови. Вкінці ум починає немов прояснюватися. На чорному фоні появляються якісь невиразні образи.

Якісь люди. Вони біжать, кричать, у руках кріси з наложеними на них багнетами. Перед ними також люди. Одні біжать проти одних, у руках кріси, на яких теж блистять багнети. Юра щораз виразніше бачить уривки останнього бою його роя. Крики...стогони...прокльони. Жах бою, неймовірне нервове напруження, спричинене рішенням цілого роя радше вмерти в бою, як здатися ворогові, повертається до Юриної свідомости. Але де він? Він мертвий? Так виглядає смерть? Чи і по смерті болить голова? Але чому так темно? Юра піднявся на одній руці. Це спричинило ще більший біль голови і з його грудей вирвався стогін.

"Руге! Ферфлюхт нохайнмаль!" — почулось біля нього. Хтось там гніздився, і за хвилину було чути глибокий храпливий віддих засипляючої людини. Щоб не збільшити нестерпного болю, Юра обережно ляг назад на своє леговище. Почав догадуватися що сталося і його охопило пригноблення.

“Мабуть мене ранили в голову, але не вбили, і тому я знаходжуся у цьому льоху”. Він припускав, що знаходиться у якомусь льоху, бо довкруги було темно. Додумувався, що він полонений і замкнений там разом з іншими полоненими.

“Я полонений! О Господи! Це напевно так! Напевно! Я ранений у голову і тому такий біль. Куля перейшла через мозок і я залишуся калікою на ціле життя. Може тому я нічого не бачу? Може я сліпий? О Господи!” — Йому стало так важко на серці, що навіть біль голови не видавався таким страшним. Почав молитися, щоб прийшла смерть.

“А може я не буду довго мучитися? — майнуло йому через голову. — Якщо куля перейшла крізь мозок, то я довго не буду жити”. — Ця думка його дещо успокоїла.

“Що сталося з моїм роєм?” — раптом подумав. Думка про рій стиснула його серце, мовби кліщами. — Вони певно всі згинули. Господи! Який стид! Вони певно всі згинули в бою, а я живу. Яка ганьба! Чому ж я погодився з їхнім рішенням? Чому ми вдарили на більшовиків? Якщо б хлопці здалися, то жили б. А так — тільки я живу. Який стид! Яка ганьба!”

І Юра огорнуло ще більше пригноблення. Його душу шарпали викиди совісти за долю хлопців, які згинули тому, що він погодився з їх думкою і дав наказ до зудару на багнети.

“А може вони тут зо мною?” — Хотів зірватися, кричати, кликати їх, але того не зробив. Щось його стримало. Може цей проклятий біль голови? А може щось інше. У його душі зродилася маленька надія, але ненадовго.

Ще якийсь час Юра лежав без руху з закритими очима. Нічого більше не думав. Події минулого дня мов знечули його мозок. Напруження від думок збільшувало біль голови. Був переконаний, що його поранили в голову, і тому він певно осліп. Десь ніби з-поза стіни донеслися людські голоси. Говорили скоро. Він зловив кілька слів. Говорили поросійськи. На дорозі почувся стукіт чобіт. Юра аж стрясся. Російська мова нагадала йому недавнє минуле, фронт, бій. Знов мов би хтось убив йому ніж у груди.

“Господи! тепер нема сумніву. Я в полоні”. — Боявся, що на думку про те його серце не витримає і розірветься.

“І як це сталося? Як я це пережив? І чому? Господи! Чому?” — Почав обережно відкривати очі. Вже не було так темно і слабе ранкове світло протискалося шпарками стін. Здивувався, що він не сліпий, що бачить світло. Почав розглядатися. Побачив, що він не в льоху, а в селянській клуні. На току закиненому соломою і сіном спали якісь люди. У слабому світлі не міг побачити скільки їх було й хто вони. Додумувався, що це німці захоплені в полон. Він піднявся і сів опираючись лівою рукою, а правою почав обмацувати голову. Здивувався, що на голові нема бандажів.

“Чи ж би вони навіть не забандажували мені голови? — Він далше був переконаний, що куля пробила йому голову. Але коли обмацав цілу голову і не найшов ніде ані рани, ані краплі крові, здивувався ще більше. — А це як? А від чого ж біль? — Поволі почав пригадувати собі несподіваний удар у голову і додумався: — Певно мене так прикладом кріса гримнув по голові. Голови не розбив, бо я мав шолом, але може у голові щось обірвалось? Може стряс мозку? — Всі ще спали і не було кого спитати. Але подумав, — Якщо тут є хтось з моїх хлопців, то може відкриє мені цю тайну, а як нема, — то ніколи не дізнаюся”.

Це роздумування було для нього завеликим зусиллям, і він знову ліг і закрив очі, але заснути не міг. Біль голови був нестерпний.

Надворі ясніло щораз більше. Люди в клуні протягалися, вставали і говорили між собою. Юра прислухувався. Говорили німецькою мовою. Іншої мови не було чути. Надія, що може хтось з його роя є тут, пропала. Його знов огорнула депресія і він подумав, що його розстріляють.

“Чому мене не доби́ли в бою? Напевно хотіли мене розстріляти для прикладу іншим”, — відповів сам собі. Він був певний, що розстріл неминучий і уважав, що розстріл є єдиним виходом з ситуації, його спасінням. Він сів і почав розглядатися довкруги. Полонені замовкли і дивилися на нього. Його блюза з маскувального матеріялу, який під Бродами носила тільки Дивізія “Галичина” контрастував з сірими мундирами “вермахтівців”. Полонені обступили Юру.

— Говорите по-німецьки? — хтось запитав його.

— Так говорю, — відповів і запитав:

— Як я сюди попав?

Йому пояснили, що вчора пополудні його привезли вантажним авто і непритомного стягнули. — Потім двох “руських” взяли вас під пахви — притягнули сюди і кинули на землю, де ви тепер сидите, — хтось пояснив.

Той, що розказував приглядався Юрі зі здивуванням.

— Як вони вас піймали? Чому доперва тепер? Фронт уже посунувся далеко на захід.

Юра не відповідав на запитання, а почав їх випитувати:

— Привезли мене самого? Нікого більше? Чи вони привезли якихось пораниених або убитих “Українерс?”

На жаль, вони не знали. Німці бачили через шпари в стінах клуні лише одне вантажне авто, яким привезли його непритомного. Юра перестав питати і більше не відповідав на їх запитання. Пояснив, що біль голови завеликий, і знову ліг на солому. Один німець мав сховану під блюзою манірку з водою. Розглянувшись, чи не входить вартовий, він підійшов до Юри:

— Напийтесь, камерад, — і простягнув її йому.

Юра доперва тепер відчув, що має шалену спрагу, але, побачивши, що в ній є, лише трішки води, потягнув один малий ковток і віддав манірку назад.

— Данке камерад, данке шен, — сказав і йому стало дивно, що той німець став йому дуже близький. Він ненавидів німців цілою душею і на фронті готов був на них стріляти за те, що вони грабували українських селян.

Тим часом за стінами стодоли почувся рух. Було чути стукіт чобіт, команди, багато голосів, криків. Юра прислухувався, але не міг нічого зрозуміти, що там діялося. Раптом двері до стодоли відкрилися і двох вартових вбігло досередини з автоматами зверненими на безборонних полонених. Юра міг перший раз приглянутися советським воякам. Вправді він їх не один раз бачив у бою на близьку віддаль, але тоді, у напруженні і зденервуванні, він їм не приглядався. Те, що він побачив тепер йому не заімпонувало. На головах пілотки, вдягнені у “гімнастюркі”, тобто військові блюзи, а радше сорочки, з якогось тонкого полотна, а через плечі мали пере-

вішені зрільовані шинелі, перев'язані шнурком. У поясі, круглий “котлолок”, також прив'язаний шнурком, в якому, мабуть, вояк варив собі сам їсти. На ногах полотняні чоботи. Юра такого військового одягу ніколи не бачив. Вартові почали виганяти полонених надвір. Німці вже знали, чого сподіватися, і вибігали, не чекаючи на поштовхи і прокльони вартових. Один вартовий пхнув Юру так сильно, що він малоощо не впав носом на землю. Голова заболіла ніби від удару ножом і Юра завив з болю. Щоб уникнути ще одного штовханця, він скоро вибіг надвір і став разом з німцями в дволаву. Вартові почали їх рахувати. Раз, другий, десятий.

“Що до чорта, — Юра подумав, — не вміють рахувати чи що?” — Вартові рахували їх багато разів, перевірювали щось на аркушах паперів, сварилися між собою і знов рахували. Врешті кінець. Назад у клуню.

Юра сів на соломі і схопився руками за голову, яка, розбурхана криком і поштовхами, боліла ще більше. Німці обступили його і випитували всячину. Вони попали в полон уже кілька днів тому і хотіли знати, що діється. Як далеко посунувся фронт? Чи є надія на поворот німецьких військ? Юра на ті питання не міг відповісти і навіть не мав охоти з ними говорити. Був пригноблений і хотів лише знати, що сталося з його роєм. Але німці про те нічого не знали.

Біля дверей почулися голоси. Двері заскрипіли, відкрилися і в них появилася вартовий, як звичайно з автоматом готовим до стрілу. Він розглядався довкруги, а, запримітивши Юру, показав на нього автоматом і закричав:

— Ти! Вихаді!

Перелякані німці дивилися на Юру зі співчуттям. Вони, мабуть, так як і він, думали одне. Ведуть на ростріл. Дивне, але він не чув страху, а мав якесь дивне і ніби приємне почуття. Розстріл означав кінець невидержимої ситуації. Він був переконаний, що його розстріляють, був на те приготований і чекав того моменту.

— Вихаді! — кричав сторож. Юра спокійно вийшов зі стодоли. При дверях товпились німці, щоб побачити куди його поведуть. Перед клунею стояв вартовий; він рушив з ними, показуючи куди йти, а інший з автоматом готовим до

стрілу йшов за Юрою. Село не було велике. Вони скоро його перейшли і задержались перед хатою на краю села. Перший вартовий увійшов до хати й за хвилину вийшов і, показуючи пальцем на відкриті двері, крикнув:

— Іді! — Коли Юра перед входом перехрестився, оба вартові закликали. Він опинився в просторій кімнаті, в якій був лише великий стіл, на якому лежало кілька карток лінійованого паперу, вирваного зі шкільного зошита. За столом сидів советський офіцер. Перед ним лежав “наган”. Вартовий, що увійшов за Юрою, виструнчився і сказав:

— Это он! Таваріщ палковнік. — Юра дивився на полковника, дивувався чому його привели до офіцера такої високої ранги. Йому важко було зрозуміти свої власні емоції. Мав дивне почуття, але це не був страх. Він страх знав добре. У страхові коліна стають мя’кі, серце пхається до горла, а в устах дивний смак, ніби солі. Ні, він того чуття тепер не мав. Йому чомусь нагадувалося, як він у селі Дуб’я перед советською офензивою бачив, як німці викопували трупів двох німецьких вояків, які загинули в тій околиці кілька місяців перед тим, а тепер кудись їх переносили. Вид був жакхливий. Тіла уже зовсім гнилі, вимішані з такою ж соломою, в якій були похоронені, жакхливо смерділи і їх з могили треба було витягати вилами. Тепер ця сцена стояла йому перед очима, і він не міг зрозуміти, чому вона не виглядала йому такою макабричною, як тоді в Дуб’ях. Навпаки, вона його заспокоювала і він думав:

“Нарешті відпінчу так, як вони, в теплій солоні”. — За кожним разом коли він так думав, він казав собі тихцем: я зійшов з ума.

Юра дивився полковникові в очі й намагався відгадати, що він від нього хоче.

— Ти українець? — він запитав російською мовою і не спускав з Юри очей.

— Так. — Юрі було дивно, чому він це питає, коли це зовсім ясне і зрозуміле.

— Ти сержант? — питав далі офіцер.

— Ні! Я десятник. — Було видно, що офіцер цього не розумів, але питав далі.

— В якій ти служив формації?

— В протитанковій артилерії — відповів і ця розмова чомусь почала його смішити.

Які пляни мало начальство? — продовжував далі полковник.

Юра хотів, щоб усе вже закінчилося. — Адже мене так і так розстріляють, — думав.

— Звідки підстаршина низького ступеня може знати пляни начальства? — відповів спокійно Юра.

— У вас молодший командир ето сам Бог — завважив полковник з дозою сарказму.

Юрі нагадалося, як він колись, ще молодим хлопцем, читав книжку “Чмелик” про пережиття юнака з Полтави в часі Першої світової війни, і запам’ятав написану там російську фразу, яка зовсім підходила до цієї ситуації і також відповів саркастично

— Нет, только встарое лицо по Багу.

Юра не сподівався реакції, яку побачив. Полковник почервонів, в очах заискрилася ненависть. Він зірвався на ноги, взяв наган у руку і намірився Юрі в голову. Його щокі пішли в рух, мовби він щось жував. Юра почав подумки відмовляти: “Отче наш”, а перед очима знову появилася сцена зі села Дуб’я. Але ні, це ще не кінець. Таваріщ палковнік опанував себе і тільки заревів на цілий голос: “Адвесті ево!” — Вартовий шарпнув Юру і пхнув у напрямі дверей.

— Іді, ...твою мать! — крикнув, і коли той був у дверях, ударив його в плечі прикладом автомата. Юрі потемніло в очах і він упав на одне коліно, але піднявся і під крик вартового пішов у напрямі знайомої клуні. Німці врадувалися його прибуттям, бо думали, що його вже не побачать. В німецькій армії розказували, що більшовики, як візьмуть у полон “своїх”, що боролися по німецькій стороні, то розстрілюють їх без суду.

Юра був втомлений і нервово напружений. Його до невидержання боліла голова і він хотів відпочити. Ляг на соломку й закрив очі руками. Полонені бачили, що він перевтомлений і не дратували його запитами. Як довго так

пролежав, він не знав, не здавав собі справи, що вже пройшов ранок і минуло полудне. Дальше находився у стані депресії і хотів умерти.

Голодні німці хвилювалися, бо ніхто не приносив хліба. Юра про голод і не думав. Йому все було байдуже. Раптом полонені заворушились. Щось незвичайне діялось за дверима стодоли і вони хотіли знати, що це таке.

Тиснулись до шпар між дошками стін і схвильовано між собою говорили. Юра не звертав на них уваги. На подвір'ю було чути рев моторів, крики команд. Якись нові советські частини входили в село. Їх було щораз більше і вони вже не мали де ставити своїх машин. Полонені дуже хвилювалися і просили Юру, щоб підійшов до стіни.

— Ти трохи розумієш їх мову, послухай, що вони говорять. Може зорієнтуємося, що діється. — Хоч йому було байдуже, що діється, але врешті послухав їх і підійшов до стіни. Багато почути не міг. Тільки окремі слова доходили до нього, а з них не можна було нічого дізнатися.

Полонені були розчаровані. Юра вже не лягав, бо те, що діялося надворі, почало і його цікавити. Звернув увагу на те, що більше війська не входило в село, бо не було чути шуму моторів зі сторони, з якої ті нові частини увійшли в село, але в селі збиралося щораз більше війська. Вони були на вулиці, перед хатами, навіть у городцях біля хат. Виглядало, що на вулиці, вийшли й ті, що прибули, й ті що вже були в селі. Сказав це німцям і вони ще більше захвилювалися.

— Може нас звідси заберуть кудись? — дивувалися.

До клуні підійшло двох вояків з автоматами, а вартові, що стояли біля дверей, перекинулись з ними кількома словами і відійшли в село, з якого вже почали виїжджати якись частини. Юра не міг збагнути, що вони роблять.

Несподівано один німець вигукнув:

— Відходять ті, що нас тут тримали. Я їх пізнаю. Між ними є вартові, що нас пильнували.

Поволі все стало ясным. До села прийшли нові частини, які змінили тих, що тут були. Німці дивились один на одного і в їх очах можна було прочитати непевність: що тепер з ними буде? Як ті нові будуть з ними обходитися? Юрі,

покищо, було байдуже. Рейвах у селі поволі втихомирювався. Ті, що прийшли, мабуть, були втомлені. Військове діло у війну нелегке. Без різниці, в якій армії служиш. Німці були розчаровані. Їм хотілось зміни, а тут нічого для них нового. Тільки дальша непевність.,

Навпроти Юри сидів якийсь старший німець на соломі. Юра запримітив його вже передтим. Йому кинулося в очі його лице, неголене, як і всіх, але він виглядав більше втомлений. Юрі виглядало, що йому вже сороківка стукнула, і йому думалося, що це багато. Німець був одягнений у мундир “вермахту” і мав на собі дві військові блюзи. Одну суконну, а іншу легку дреліхову, яку німці носили в гарячі дні. Юра навпаки, був одягнений тільки в цельтову “тарняке”, яку під Бродами носили тільки вояки дивізії “Галичина” і це свідчить, що він українець, вояк дивізії “Галичина”. Штани, одначе, у нього були також “вермахтівські”. Кілька днів перед тим, коли попав у полон, передираючись через гущавину лісу, він подер свої дреліхові штани з такого самого маскувального матеріалу, як і блюза. Коли, одного разу, вони напоролись на розбитий віз постачання, на якому були різні частини “вермахтівських” мундирів, він заміняв свої подерті дивізійні штани на цілі “вермахтівські”. Старший німець настирливо дивився на Юру, і це почало його дратувати. Хотів уже щось тому німцеві сказати, але він раптом підійшов до Юри і сів коло нього.

— Виглядає, що ті рускі, які тебе переслухували відійшли зі села — розпочав розмову.

Юра здвигнув раменами на знак, що йому це зовсім байдуже. Німець сказав:

— Твоя блюза кидається в очі. Вони відразу пізнають, що ти “українер”

— Ну! І що? — відповів Юра, не додумуючись, чому німець це каже.

— Послухай, — сказав німець, — Тебе скоріше чи пізніше розстріляють. А чого ж вмирати надурно? Ти ще дуже молодий, ще будеш мати нагоду прислужитись своїй Україні. — А за хвилину додав: — Як будеш жити.

Юра далі не додумувався до чого він це говорить. А німець

продовжував:

— Якщо тих, хто тебе переслухував, змінили інші, то, знаючи їх балаган а я вже три тижні в них у полоні, можна надіятись, що ті нові не знають, що між нами, німцями, є якийсь українець. Чому тобі не вдавати німця? — Юра дивився на нього здивувано.

— Якже ж мені вдавати німця, коли ти сам кажеш, що по моїй блюзі мене пізнати? А там, хай розстріляють. Мені байдуже, — він відповів.

— Я маю дві блюзи, — сказав німець, не звертаючи уваги на Юрину реакцію.

— Я тобі дам мою дреліхову блюзу, твою сховаємо під солому і якщо ті, що відійшли не поінформували зміну про тебе, є надія, що перевезуть тебе з нами в якийсь табір, а там побачиш, що робити. Може вдасться тобі втекти?

Ти знаєш їхню мову.

Юра здивувано глядів на німця і нічого не відповідав. Його ціла ментальність була наставлена на те, що його розстріляють і пропозиція німця не могла ще увійти йому в голову. Але в нього почали зроджуватися якісь інші думки. Він вперше подумав:

“Чого ж, в дійсності, не рятувати життя, якщо можна?” — Глядів на німця розгублено й не знав, що йому відповісти. Німець почав стягати блюзу, а, стягнувши, простягнув її Юрі. Інші полонені, які догадалися про що йдеться, почали його намовляти, щоб взяв блюзу. Юра щораз більше переконувався, що вони мають рацію. Чого ж йому вмирати коли можна уникнути смерті?

“Чи ж моя смерть комусь допоможе? Як мене розстріляють, моїм хлопцям, які згинули, це не допоможе”, — думав.

Німець тримав блюзу в простягнутій руці. Вкінці, вагаючись, Юра її взяв.

Двох полонених кинулись миттю до нього і почали помагати йому стягнути блюзу. Схопили її і відразу запхали під солому в куті стодоли, розглядаючись, чи випадково біда де не наднесла вартового. Юра вдягнув вермахтівську блюзу і глянув на старшого німця.

— Виглядаєш як правдивий німець, — він сказав вдо-

волено.

— Дякую, — сказав Юра і простягнув йому руку. Він почувався дивно. З однієї сторони в нього почала вступати охота жити, а з другої, почував себе ніби він зрадив своїх хлопців. Старший німець побачивши, що Юра відчувається ніяково, положив йому руку на плече і сказав:

— Ти втомлений. Лягай, поки нас ще не виганяють на майдан, щоб знову рахувати. — А відходячи від нього додав ніби жартівливо: — Не забудь, що ти їхньої мови не розумієш. Юра ляг і зразу почав думати над тим, що він зробив. Він не був ще зовсім переконаний, що зробив правильне рішення. Але йому щораз більше хотілося жити.

— На зміну не прийшлося довго чекати. На другий день ранком надворі загуло. Вартові, мов гончі собаки, бігали від клуні до клуні і виганяли полонених надвір. Їх крикам і прокльонам не було кінця.

— Вихаді!...вашу бога мати! — ті блюзніри верещали. Юрі від тих прокльонів робилося млісно.

— Що за худоба, це ж не люди, це прямо худоба. У них ані крихітки якоїсь цивілізації, ані крихітки чогось людського, — думав, що називати їх худобою, це образа для худоби.

З обох сторін вулиці відкривалися двері і з них вибігали полонені.

Вартові викрикували “Давай! Давай! — бегооом!”. Деякі для більшого ефекту стріляли з автоматів у повітря. Полонені, які не розуміли російської мови і не знали чого від них хочуть, товпилися, не знаючи як і де формуватись.

Вартові попихали їх, били кольбами автоматів і крісів і зганяли всіх на середину вулиці. Полонені відрухово формувалися у колону на середині вулиці. Колона зростала з хвилини на хвилину. Юра, заточуючись, бо біль голови був майже не до витримання, вибіг з іншими полоненими з клуні на середину вулиці і став побіч старшого німця, що дав йому “вермахтівську” блюзу. В дійсності німець той не був старий. Армія не є організацією старців. Він не міг мати багато більше, як сорок літ, але 17 літньому Юрі видавався уже старим. Змучене неголене лице додавало йому віку. Колона росла і росла. Здалека, з інших сіл долучувалися колони полонених.

Вони наближались до місця збірки бігом, піднімаючи вгору хмари пилу. Всі були зіпрілі і втомлені.

Юра не говорив зі своїми сусідами, лиш їм приглядався, і що хвилини морщив чоло з болю, а з грудей видобувався тихий стогін. Голова не давала йому спокою. Біль був пронизуючий, мов би хтось вбивав йому в мозок великий ніж і крутив ним. Часом йому здавалося, що мозок йому обірвався і бовтається в черепі. Поряд старшого німця стояв молодий вояк, мабуть, з іншої стодоли, бо Юра його в клуні не запримітив. Він був блондин, виглядав на типічного німця і на дуже сильного мужчину. Увагу Юри притягнув його мундир. Він мав на собі звичайний сірий мундир, не з маскувального матеріялу, як дивізійники. Всі відзнаки були уже відірвані, але тому, що цілий мундир дещо вилиняв на сонці, а місця де були різні відзнаки, були темніші, вони зраджували форму і величину відзнаки. Не було сумніву, що той полонений мав на собі блюзу Дивізії “Галичина”. Чому він не був одягнений у маскувальний мундир, Юра не знав, але на фронті все можливе.

Полонених назбиралося багато тисяч і вони вже не містились на вулиці села. Врешті рушили. Колона вширину на вісім людей, а довжиною на понад один кілометр. Вартові, бігали по обох боках колони мов собаки, стріляли в повітря і викрикували: “В перйод! давай! давай!” — і чомусь кінчали той вигук протяжним “дайoooш”. Прокльонам і матюкам не було кінця.

Спочатку колона рушила ходом, але постійний крик і стріли змусили її до бігу. Зразу повільно, потім швидше і швидше, аж ціла маса розгублених, переляканих людей бігла, мов череда перестрашеної худоби. Ноги вдаряли в землю ритмічно, механічно, хмари пилу здіймались над полоненими, душили їх і забивали їм віддих. Але сповільнити біг не було вільно. Коли б чоло колони несподівано сповільнило біг або задержалося, то розігнаний зад придушив би тих напереді на смерть. Затоптав би їх, як червяків.

Юра біг зі всіми. Кожна нерівність у дорозі, кожний камінчик під чоботом спричиняли більший біль голови, але він міг тільки тихо стогнати. На жаль, це не помагало. Німець,

що дав йому блюзу, несподівано захитався, зловився за груди і почав заточуватися. Виглядало, що він або впаде, або випхнуть його набік, щоб не затримував колони. А що тоді? Юра про це не хотів думати. Молодий, сильний бльондин у блюзі дивізійника також звернув на нього увагу. Він схопив його ліву руку і закинув її собі на плече. Німець завис на його рамені, ногами майже не доторкаючися землі. Це допомогло йому втриматися у ряді, але сповільнило молодого вояка тому, бо правий бік тіла німця почав майже безвладно гойдатися. Юра біг біля нього і, не маючи іншого виходу, закинув собі на плече праву руку німця. Тепер німець зовсім повис у повітрі. Юра не знав, чи довго так видержить. Невигідність позиції і тягар збільшували біль голови. Молодий німець з лівого боку глянув на Юру з вдячністю і, не сказавши ані слова, похвально кивнув головою. Цікавість Юри збільшилася і він і спитав по-німецьки:

— З якої ви дивізії?

Молодий німець усміхнувся. Видно було, що він додумався, чому Юра його запитав.

— Фірценте Шіцен Дівізіон Галіцієн (Чотирнадцята стрілецька дивізія “Галичина”), — відповів і Юрі здавалося, що він в його голосі відчув нотку гордості. Але якщо дотепер він мав надію, що може він таки українець, так ця надія розвіялася, бо молодий полонений відповів по-німецьки з вимовою баварця.

Колона бігла далше. Ритмічний стукіт ніг щось йому нагадував. Він цей ритмічний стукіт уже десь чув. Але де? А колона бігла та бігла... ? Давай!

Давай! — дайoooш!” — неслоь разом з нею. Земля дрижала від ритмічного удару ніг. Тягар на рамені Юри щораз більше йому дошкулював і щораз частіше з його грудей видобувався тихий стогін. Думав, що довше не видержить, і не знав, що робити. Один з полонених, що біг за ним, нахилившись, сказав тихо:

“Я візьму його, бачу, що тебе щось болить, “камерад”. — Він підбіг і перекинув собі через плече руку знесиленого німця. Юра зайняв його місце, відітхнувши з полегшею, і з вдячністю вимовив ту, колись майже без значення для нього,

фразу: “Данке камерад”. О, яке це дивне. Німці, яких він зовсім не обожав і нераз проклинав, уважаючи їх за жорстоких, півдиких готів, тепер для нього були близькі, і це “Данке, камерад” (дякую, друже), він вимовив щиро. Ритмічний стукіт чобіт на дорозі не давав йому спокою, щось йому нагадував, але не знав що. Одначе відчував щось неприємне. Коли починав над тим думати, то по цілому тілі розпливалося почуття відрази. По тілі проходила дрож. Чому? Що цей стукіт йому нагадував? Такий йому знайомий! Він не сховався від нього з ума. Колона звернула з дороги й бігла навскоси через поля. Там земля м’якша і так не гуділо. Вартові видно втомилися. Щоб відпочити, мусіли колону затримати. Напереді почулися крики і колона сповільнила біг.

“Тіхше! Тіхше!” — кричали вартові. Юра додумувався, що вони хотіли, щоб полонені сповільнили біг і зупинилися. Він додумався, що це не українське слово “тихше”, а тіхше по-російськи означає “повільніше”. Врешті маса брудного, втомленого, зіпрілого від бігу і липневої спеки вояцтва зупинилася.

— “Ложись!” — кричали вартові і поволі полонені лягали там, де стояли. Було чути глибокі віддихи втомлених вояків, а часом грубий проклин німецькою мовою на “хоронителів”. Юра ліг і закрив очі. Йому боліла голова, і як і всіх мучив голод і жажлива спрага. Виглядало, що вони не отримують ані їсти, ані пити. Закрив очі і намагався відпружити м’язи. В голові шуміло, а в ухах відбивався ритмічний стукіт ніг. Несподівано перед його очима з’явилася картина, сцена з часів, коли він ходив до гімназії у Ярославі. Була осінь, мабуть 1941 року. В околиці Ярослава німці побудували табори для советських полонених. Він мешкав на станції і вікна його кімнати виходили на вулицю, яка вела на ринок. По тій вулиці німці часто провадили полонених до праці або верталися з ними назад до табору.

Вони гнали полонених, які, так як німецькі полонені тут, бігли широкою колоною прямо попри вікна Юриної кімнати. Поряд них бігли поліцаї “зондер дінсту” (спеціальної служби) з широкими багнетами на крісах. Тоді вони так само кричали — тільки німецькою мовою. У вікнах появилися люди. Хтось

кинув з вікна кілька пачок цигарок прямо на голови. Вони хапали цигарки в повітрі. Одна пачка цигарок, впала на хідник. Один полонений вискочив з ряду, щоб її підняти. В ту мить поліцей одним замахом проколов його багнетом. Витягнув багнет з його тіла і побіг даліше, а труп лишився на хіднику. Біля трупа лежала коробка цигарок. Пізніше приїхало поліційне авто і якісь люди забрали тіло. Та подія до глибини душі вразила Юру, якому було тільки чотирнадцять літ. Він хворів, кілька днів, блював, не міг вчитися.

Але події котилися, і від того часу він пережив багато і та подія була затерлася в його пам'яті. Щойно тепер ритмічний стукіт ніг німецьких полонених видобув її назверх з глибини його підсвідомости. Задумався. Від того часу минуло три роки, і тепер він так, як радянські полонені, біжить між німцями, мов переляканий звір, під акомпанямент московських прокльонів.

Нагадалися йому слова батька, учасника українських визвольних змагань років 1917-1920, котрий розповідав Юрі про ті події, повторяв з жалем: “Така доля недержавної нації. В лавах чужих армій українець бореться проти свого брата українця. Того не уникнемо, поки не будемо мати своєї власної від нікого незалежної держави”. І тому Юра пішов добровольцем до дивізії “Галичина” коли йому було всього шістнадцять літ, додаючи собі на шкільній виказці один рік. Він мріяв, що українська армія врешті вибере власну незалежну державу. Він, як і всі його друзі, глибоко в серці відчував слова полковника Коновальця: “Здобудеш українську державу, або згинеш в боротьбі за неї”. Його стиснуло за серце: “Господи! Чого ж Ти мене так жорстоко покарав. Я ані не міг причинитися до здобуття української держави, ані Ти мені не дозволив згинутися в боротьбі за неї”. З його грудей вирвався стогін.

Відпочинок не тривав довго. Їх знову підняли і під крики вартових втомлена, голодна і спрагнена води маса модерних невірників посунулась вперед.

Кінчився день і вартові, теж люди, втомилися. Знову зігнали колону з дороги на поле і затримались біля якогось болотистого потічка. Полонені, мов дикі звірі, кинулися до

води. Потік був вузький, зарослий буряном і дещо каламутний, але це їх не затримало. Одні лягали вздовж берегів і, як звірята, пили воду прямо з потічка. Інші, зіпхані напиряючою масою тіл, повскакували до нього і тим ще більше змішали воду з болотом. Це, однак, нікого не стримувало. Всі пили, якби це був найсмачніший напій. В дійсності це був життєдайний нектар, бо цілоденний марш і біг у спеку доводив людей до розпачу. Напившись, утомлені вояки полягали, не чекаючи на команду вартових. До вартових приїхало вантажне авто і привезло їм їсти і пити.

Полонені їсти нічого не дістали. Заки Юра ліг відпочивати, він підійшов до німця, що дав йому блюзу і поряд якого він біг коли виходили зі села, а потім, по першій відпочинку, він від нього був відстав. Він лежав на землі, де його положили друзі. Юра дивувався, що його так довго і далеко несли.

Вони не могли його залишити на землі, бо він або вмер би, або вартові були б його застрелили. Юра глянув на його лице. Воно було попелясто сине. Віддих у нього тяжкий, уриваний. Видно було, що терпить і віддихати йому було не легко. Німець, у дивізійній блюзі, сидів біля нього. Побачивши Юру, покрутив головою і сказав:

— Він, мабуть, доранку не доживе. Думаю, що мав приступ серця, — додав. Юра нічого не відповів. Що ж було говорити? Йому було жаль того німця. Він хотів зберегти життя якомусь чужому для нього “українер”, а тепер він сам уже однією ногою в могилі. Юра відійшов набік і ліг між іншими. Лежав на спині і дивився в небо. Він це часто робив на фронті. Вдивляючись у безмежний простір небес, він успокоював розшарпані нерви.

Хворий німець ніччю помер і вартові наказали залишити його на полі.

“Навіть його сім’я ніколи не дізнається, що з ним сталося”, — Юра думав.

Але що ж вони могли зробити? Вони не люди. Вони полонені.

Ранком рушили далі в дорогу. Знову спека, пил, піт і втома. Знову крики і прокльони вартових. Юра не знав, як довго зможе витримати біль голови, який, виглядало, не

меншав, а, навпаки, ставав все більш нестерпним.

Юра не говорив до нікого ані слова, тільки йшов або біг, затиснувши зуби.

Все має свій кінець. Дорога, яка виглядала безконечною, теж скінчилася.

Було вже по полудні, як вони здалека побачили якийсь монастир. Юра не знав, де вони і що це за монастир, але додумався, що це кінець дводенної дороги.

Побачивши колючий дріт і вежі для вартових, він навіть зрадив. Зрозумівши, що вони наближаються до табору для полонених, у нього вступила надія, що він зможе хоч трішки відпочити. А тоді може і цей проклятий біль голови мине або трохи успокоїться. Монастир стояв на вищому місці, а побіч нього відгороджене звоями колючого дроту поле, де щокількадесят метрів стояли дерев'яні вежі для вартових. Вони, озброєні в автомати, слідили за кожним рухом полонених. Колона полонених звільнила хід і поволі підійшла до брами табору. Задержалась. Здавалося, що увійти до табору це проста справа.

Відкрити браму й маса помучених людей влилася б у табір, як ріка. Але брама не відкривалася. Полонені стояли перед нею і смажились на сонці, мов яйця на сковороді. Піт лився з них і не було де від сонця сховатися. Сідати не дозволено. Коли комусь від спеки стало слабо, друзі мусіли його підтримувати, щоб не впав. Коли ж хтось таки впав, то вартові били його кольбами автоматів, аж поки не прийшов до себе. Щоб цього уникнути, полонені пильнували один одного і як хтось тільки починав хитатися на ногах, його брали під пахви, а як котрийсь з вояків мав трохи води, то давав такому нещасному ковток, щоб він прийшов до себе. Було вже під вечір, коли брама відкрилася і колона почала вливатися до табору. В дійсності табором того не можна було назвати. Жадних забудувань, жадних бараків.

Чисте поле окружене колючим дротом, по якому вештались полонені, як примари. Юра, замість відпочити, почав вештатись по таборі, не знаючи чому.

Йому хотілось дізнатися від когось, де він і що з ними далше буде.

Несподівано запримітив молодого полоненого в мундирі вермахту. Він сидів на землі і не звертав на нікого уваги. Фігура того молодця видалась йому знайомою і він до нього підійшов. Той підняв голову і Юра нагло викрикнув на цілий голос:

— Несторе! Господи! А ти що тут робиш? Звідки ти тут узявся?

Юра знав Нестора ще з гімназійних часів. Нестор Жубрид мешкав коло Ярослава в містечку Переворськ, де його батько працював у цукроварні. Він і його двох нерозлучних товаришів, Васька Палієнко і Юрко Овчаренко, які також мешкали в Переворську, доїжджали до гімназії кожного ранку поїздом.

Юра їм завидував, бо коли вони спізнялися на лекції, то мали добре оправдання. Поїзд спізнився. Юра зжився з ними і з ними товаришував. Нестор і Васька вступили до Дивізії і з Ваською Юра нераз стрічався на вишколі в Нойгамері. Васьків батько, старшина армії УНР, а пізніше полковник польської армії, у Дивізії мав ступінь майора, й командував дивізіоном важкої артилерії. Юрі нагадалося, як він ішов на майдані вишкільного табору з Ваською і його батьком, і гордість розпирала йому груди, коли німецькі старшини ставали перед майором Палієнком на струнко і віддавали йому честь. З Нестором він стрінувся щойно на фронті. Це була дивна стріча. Більшовицькі “органи Сталіна”, як німці називали “катюші”, розбили село і Юра разом з єдиним живим вояком свого роя, намагався знайти якусь частину Дивізії, до якої вони могли б долучитися. Вони йшли через поля й потрапили на двох вояків Дивізії, які, розбивши скриню з гранатами, вкручували в них запальники. На диво, одим з них був Нестор. Нестор тоді сказав, що ніби поблизу, якийсь німецький майор збирає добровольців до прориву. Він плянує до нього долучитися. Тепер вони вчвірку ішли далі.

Пізніше Нестор відбився від них, шукаючи за кулеметом, який він хотів у прориві мати, а яких багато лежало по ровах, і Юра його більше на фронті не бачив. Стрінувши його тут зовсім несподівано, він безмежно зрадів. Нарешті є хтось з

Дивізії, і до того його добрий друг. Нестор схопився з місця і розглядаючись довкруги скоро відповів польською мовою:

— Мовчи дурню! Не говори до мене по-українськи тільки по-польськи.

По-друге, запам'ятай собі, що я називаюся Толек Жубрид, а не Нестор Жубрид.

Юра стояв з роззявленим ротом, а Нестор, запримітивши його розгублення, почав пояснювати:

— Тут знаходиться трохи наших полонених дивізійників, але їх від німців зовсім ізолювали. Що з ними буде ніхто не знає, але нічого доброго не можна сподіватися. Як їх не розстріляють, то їх десь вивезуть далеко на каторжні роботи й вони там загинуть. В оточенні разом з нами була німецька 361-ша Дивізія з Сілезії, у якій служило багато німців, які до війни жили в Польщі і були польськими громадянами. Вони тепер подаються за поляків і їм обіцяли, що їх візьмуть до польської дивізії “Косьцюшко”, яка бореться по-советському боці. Я їм сказав, що я поляк і служив в 361-ій Дивізії.

Раджу і тобі таке їм сказати. Як дістанемося до польської армії, розумієш, з армії легше втекти як з полону.

Це все Нестор сказав одним духом, і пояснив Юрі все, що йому треба було знати. Юра жив у Польщі в Кракові і говорив по-польськи, як правдивий поляк, без акценту. Ідея дістатися до польської армії, а звідтам втекти, йому сподобалася. Він відразу погодився з Нестором і вони оба почали говорити з собою по-польськи. Від Нестора він довідався, що цей табір є на передмісті Бродів. Що за іронія!

В цьому провізоричному таборі вони були кілька днів. Голодували. Все, що діставали їсти, це одна бухонка хліба на 21 особу раз на два дні. Навіть води не було досить. Коли падав дощ, вони його ловили, як могли, і пили. Але в дощ їм було холодно. Сиділи або лежали на траві, не маючи де від дощу сховатися. Полонених були тисячі. Глибокі ями служили за лятрини; вони наповнювали повітря смородом. У них крім людських відходів, було повно паперових німецьких грошей, які полонені вживали як туалетний папір. Таборові “туалети”, наповнені німецькими марками, стали символом того, що їхнє життя ґрунтовно змінилося, що все те, що колись для

них мало вартість, стало безвартісним і що пріоритети їхнього життя стали несподівано іншими.

Люди завжди вірять, що зміна принесе їм щось кращого. Так і Юрі здавалося: коли їх перевезуть до постійного табору, то умовини їх життя зміняться на краще, бо гірше, як тут, бути не може. Голова йому вже трохи менше болить, а зтим зменшувалося його пригноблення, і він хотів зміни. З нетерпеливістю очікував виїзду десь на схід. Він і Нестор вірили, що їх візьмуть до польської армії, що більшовикам треба гарматного м'яса. Вони того не боялися, плянували втекти з армії, а не боротися “За Сталіна і Родіну” і вже заздалегіть плянували втечу. Може навіть якось зможуть вступити до УПА? Думка ця додавала їм обом багато надії і нових сил, і тому з нетерпеливістю чекали на виїзд. Кілька разів хотіли скомуні-куватися з дивізійниками, які були відгороджені від інших полонених колючим дротом, але вартові їх не допускали. Вони рішили, що і так їм нічого допомогти не зможуть, а, навпаки, можуть собі багато пошкодити. Отже, ліпше не ризикувати. Вони так думали, і надіялися на краще, а дійсність розвивалася інакше.

— Їхній побут у таборі в Бродах добігав до кінця. Полонених почали формувати в колони, розділяли по 40 людей, рахували по сто разів і врешті випроводжували малими групами з табору. Недалеко за табором були залізничні рейки, на яких стояв потяг з вагонами для тварин. Запхали їх у вагони по сорок осіб, спека. Сорок розпечених тіл побільшувало спеку. Вартові закрили двері і було чути, що замикають їх на якусь колодку чи якийсь скобель. Юра з Нестором розглядалися по вагоні. Стіни з дерев'яних дощок, на горі два малі заграбовані віконця. Поміж дошками вагону малі шпари, через які кількох полонених може дивитися. Тими шпарами у вагон доходить трішки розпеченого липневого повітря. На середині вагону поставлена бляшана скринька від амуніції. Кажуть, що вона має служити за “туалет”. Оба хлопці обмінюються поглядами. Якщо їхня подорож триватиме пару днів, то вони зваряться в гарячі і смороді. Їх настрій дещо зіпсувався і виїзд в незнане став менше цікавим. Але вони, сприймали це все дещо інакше, як німці. Для німців

та дорога була від'їздом від їхнього краю. Чим далше на схід, тим далше від батьківщини, далше від Німеччини, далше від сім'ї. А для Юри і Нестора це щось зовсім інше. Далше на схід Україна, а їм так хотілося Україну побачити. Нестор до війни жив у Галичині. Їздив по ній, ходив до української школи. Юра України взагалі не бачив. До війни батьки жили в Кракові. Його батько в часі українських Визвольних Змагань 1918-1920 рр., служив офіцером перше в Український Галицький Армії, а потім в армі УНР під проводом Симона Петлюри. Коли по програній війні він закінчив юридичні студії і хотів відкрити адвокатську канцелярію в Перемишлі, поляки йому сказали, що в Галичині їм непотрібно старшин УГА. Якщо він хоче практикувати право, то мусить виїхати до Польщі. Не було виходу. Сім'ю треба було накормити. І так Юра виростав у Польщі. Але яничаром не став.

Німці закрили всі польські середні школи, а українцям дозволили відкрити гімназію в Ярославі. Батько його тудя відразу вислав. Жив у гуртожитку, 39 хлопців різного віку в одній залі. Він не нарікав, а був радий, що врешті між своїми, що не мусить тримати язика за зубами і мовчати коли інші насміхаються зі всього, що українське і що йому дороге. Коли дійшло до війни між Советським Союзом і Німеччиною і німці посунули на схід, батько хотів, щоб Юра побачив Україну, і вислав його до гімназії у Львові. Тут він був тільки один рік. Постала Дивізія Галичина і він, маючи тільки 16 літ, додав собі на шкільній виказці один рік, і до неї зголосився. Тепер, він, як полонений, сидить у вагоні для худоби і "визволителі" мають його десь далше везти, мабуть, далше в Україну. Він чекає на це з великим хвилюванням. Може врешті побачить цю вимріяну ним Україну, про яку так багато чув, і хоч її майже не знав, був готовий за неї віддати своє життя.

Його емоції змішані. Тішиться, що кудись їде, що може завезуть його в Україну, може навіть у Київ? У той вимріяний Київ, якого він навіть не може собі уявити. І знову почувається пригнобленим, не може забути, що він полонений, в'язень тієї імперії, яка від століть гнобить Україну. Не може забути, що він не тільки не причинився до здобуття української

держави, як приказував полковник Коновалець, але навіть не згинув у боротьбі за неї, тоді як його хлопці лягли вояцькою смертю. На згадку про своїх хлопців, його настрої помітно змінився. Голова почала більше боліти і він зовсім втратив охоту на “подорож” по Україні. Йому знов хотілося вмерти. Але “визволителі” мали для нього інші пляни.

В замкнених вагонах, без їжі і води, вони просиділи понад 24 години. Люди мліли від спраги і Юра почав сумніватися, чи багато з них виживе, якщо нічого не зміниться. Але що мало змінитися? До кінця дня і цілу ніч вартові приводили більше полонених і замикали їх у вагонах. Вони цього не бачили, але можна було додумуватися, що діється по криках команд, крику полонених, і гуку, і гуркоті відкриваних і закриваних вагонів. Надранком все затихло і дехто з полонених, перемучений емоціями, задрімав. Надранком чекала їх приємна несподіванка. До вагонів принесли воду. Одне відро на вагон. Але й це було благословенням, за яке полонені, які умлівали від спраги, дякували Господеві. Багато з них втратило надію, що переживуть дорогу. В таку спеку без води не витримають. Тепер, коли принесли воду, той житєдайний нектар, у них вступила надія на життя.

Вкінці діждалися. Потяг засвистів, затрясся, брязкнув скоблями і почав поволі посуватися вперед. Юра перехрестився. На душі було важко, але надія на краще не завмирала. Може ще не все втрачене. Може Всевишній допоможе тим мізерним нещасним людям, подібним більше до примар, як до людей. Може, допоможе нещасній Україні, яка віками терпить від всяких наїзників. Він надіявся проти надії. “Контра спем сперо” як казала Леся Українка.

Потяг їхав поволі. Трясся, як у пропасниці, але вкінці почав розганятися. Їхали так з годину і ще не від’їхали далеко від Бродів, як сталося щось несподіване. Крізь монотонний стукіт коліс вони почули гудіння літаків, спочатку слабе, десь над ними. Не звертали на це уваги, але гул ставав щораз голоснішим, і вони почали до нього прислуховуватися. Були переконані, що це советські літаки. Вони не мали причини думати інакше, бо в часі боїв ніхто не бачив навіть одного німецького літака. Звідки тепер мали взятися німецькі літаки?

Але щось не було так, як їм спочатку виглядало. Вартові поводитися інакше. Щось викрикували. У голосах була нервовість. І коли нагло почули кулеметну стрільбу і нервові крики вартових, вони насторожилися, почали перелякано розглядатися довкруги, але в закритих вагонах не могли нічого побачити. Юра з Нестором прилипли лицями до дощок стін, стараючись через шпари щось доглянути, але поле зору було дуже вузьке і вони не могли зорієнтуватися, що діється. Врешті донісся до них гук розриваних бомб. Чи ж би? Чи ж би це були німецькі літаки? Не могли повірити. Тим часом потяг почав гальмувати. Затримався. Вартові розбіглися по полях і звідтам відкрили по літаках вогонь з автоматів. А полонені осталися у закритих вагонах, на відкритому полі, під бомбами німецьких літаків. Експльоції стрясали повітрям. Тряслися і вагони. Осколки бомб пробивали стіни вагонів, ранили і вбивали полонених. У вагонах знявся жахливий вереск. Полонені били п'ястуками в стіни вагонів, кричали, щоб їх відкрити. Але на них ніхто не звертав уваги. Вартові думали тільки про те як зберегти свою шкіру. Знайти під ворожим вогнем на фронті це зовсім інша справа. Вояк відчуває страх, але він знає, що може впасти на землю, схритися в рові, чи за саперською лопаткою. Він має зброю у руках і може нею оборонятися. Може перебігти кілька кроків і взагалі може якимось себе боронити. Не завжди успішно, але психологічний ефект є. У вагонах вони були безрадними. Догадувалися, що німці уважали, що їде військовий советський транспорт і заатакували. А вони, як звірі в клітках, не могли навіть ховатися. У їхньому вагоні жертв не було. Мали щастя, але в інших вагонах були жертви. Убиті і ранені. По налеті вартові повернулися назад, потяг рушив і доперва, переїхавши якусь місцевість, затримався. Було чути, як забирають убитих і ранених. Та подія потрясла всіми і полонені замовкли. Минуло багато часу, коли вони почали оживати і цікавитися тим, що довкруги них діється.

Ніхто не міг зорієнтуватися, куди їх везуть. Переїжджали станції, на яких не затримувалися. Як правило, затримувалися поза станціями в полі.

Шпарами в стінах можна було дещо побачити, але не на

всіх станціях були написи. Мабуть, старі написи знищені, а нових не було часу зробити.

Їхали так кілька днів. Бомбардування, горяч, голод і сморід, який їх душив, впливали на полонених дуже негативно. Вони стали нервові. Якийнебудь звук чи рух назовні, якого вони не розуміли, викликавав паніку. Надія на краще, яку спочатку мали, зникла. А потяг безупинно прямував на схід. Вже їх не цікавило куди їдуть. Ніхто нічого не питає Юри і Нестора, коли потяг затримувався. Несподіваний налет німецьких бомбовозів, поділав на них гірше, як жах фронту. Але час є найкращим лікарем. Вони поволі приходили до себе, і коли потяг в'їхав на станцію в якомусь великому місті, всі заворушилися. Здогадувалися, що це Київ, але перевірити не було як. Їх вивантажили з вагонів і під сильною охороною частин НКВД зформували в довгу колону і погнали десь поза місто. Деякі німці тут уже колись були і пізнавали дещо. Так, це Київ, київська вантажна станція, яка є поза містом.

Вели їх передмістями поза місто, мабуть, до якогось тимчасового табору. Дійшли до великої площі без будинків, обведеної зовні колючого дроту так, як і в Бродах. Щокільканадцять метрів вежа з вартовим. Зігнали всіх на поле і наказали лягати. Піднятися не вільно. Коли хтось підійметься, кричать “ложись”, а як негайно не ляже, то вогонь з автомату понад головами кладе смільчака на землю. Іде дощ. Ніч холодна, а піднятися не вільно. Тортури! Тисячі полонених, люди потребують на сторону, а встати не вільно. Мусять полагоджувати фізіологічні потреби там, де лежать. Яке звірство, думає Юра. Він не може зрозуміти чому над полоненими треба знущатися. Колись такого, мабуть, не було. Давніше, розказували, з полоненими поводитися більше людяно. Йому, ще дома, розказували учасники I-ої Світової Війни, що французьки полонені, старшини, давши старшинське слово чести, що тікати не будуть, ходили по Відні без конвою. А тепер? Що з людьми сталося? Чому вони стали такі жорстокі? Він знає, що німці не були кращі і поводитись зі радянськими полоненими жорстоко, але чи треба мститися? Чи пімста щось допоможе? Навпаки вона породить нову ненависть, нову пімсту.

Полонені вже знають напевно, що вони в Києві. Юра завжди мріяв побачити Київ, але дотепер він побачив лише драти, бруд і сморід. Він жадливо розчарований і пригноблений. Ранком усіх зривають на ноги. Їсти не діставали вже два дні. Тепер без їжі, без миття, навіть без ковтка води, їх формують у довgezні колони і ведуть до міста. Багато полонених ослабло від втоми і голоду, і їм важко йти, але удари по плечах примушують до зусилля. Перейшли передмістя і прямували до центру, бо вулиці ставали все ширші і довші.

Величезна колона сунулася, а часом бігла вулицею. Вартові по боках, як звичайно, з криком і з прокльонами. Тим разом не стріляли в повітря, бо на вулицях великого міста стріляти небезпечно. По боках вулиці високі будинки, у вікнах люди. Якось заблукана куля могла б попасти в невинного глядача. На хідниках товпи людей — кричать, проклинають, плюють на полонених, кидають на них сміття і гнилі відпадки.

— Фріц, курка, яйка єсть? — викрикують безупинно, мов би нічого більше не вміли, чи не могли сказати. Полонені біжать перелякані. Не знають, чи товпа не кинеється на них, а вартові не схочуть обороняти. Юрою шарпають різні емоції. Він у Києві, у столиці України. Нарешті мрії його життя здійснилися. Але ж чи так він уявляв собі свою першу стрічу зі столицею України? Йому хочеться вибігти з рядів, вискочити на хідник і на ціле горло кричати: “Не плюйте на мене! Я не німець! Я українець! Я не служив у німецький армії, я не боровся за Гітлера і його нову Європу. Я не помагав німцям окупувати Україну і знущатися над вами! Я вояк Української Дивізії “Галичина”. Я боровся проти сталінських нелюдів, проти московських окупантів, проти такого самого ворога України, як і німець!” — Йому текли сльози з очей і він хотів кричати і сказати киянам, що він так само любить Україну, як і вони. Але намагався панувати над собою. Знав, що такий вискок — це смерть на місці від кулі або багнета “визволителя”.

Вулиця, якою бігли, виходила на якусь велику площу. При кінці вулиці, з лівого боку, наріжний будинок. На ньому дві таблиці з назвою площі, на яку вони входили. Одна бляшана, біла, з написом синіми буквами “Софійська

Площа”, але напис перекреслений червоною фарбою. Під нею друга табличка, дере’вяна помальована начервоно. На ній напис чорними буквами “Площа Героїв Перекопу”. На середині площі пам’ятник. Їздець на коні. Чиж би? Юра починає хвилюватися ще більше. “Чиж би це була Софійська площа? Але чому напис скреслений червоною фарбою? А хто були герої Перекопу?” — На ті питання Юра не має відповіді. Колона дещо сповільнює. Вартові помучилися бігом біля полонених і більш не підганяють. Біг щоразу повільніший, врешті перемінюється у хід. Маршом того назвати не можна. Ніхто кроку не тримає, ніхто не рівняє. Наблизилися до пам’ятника і Юра аж ахнув. Це ж Хмельницький! Немає сумніву — вони на Софійській площі. Він хвилюється. Серце б’ється скоро. Забувшись, у схвилюванні звертається до Нестора, який біля нього, і кричить по-українськи:

— Це ж Софійська Площа! Бачиш Несторе! Це ж Хмельницький! — Нестор реагує скоро й кричить до нього польськи:

— Пануй над собою дурню, хочеш, щоб нас через твої емоції розстріляли?

Але Юрі тяжко панувати над собою. Це ж Софійська Площа! Ця сама площа, на якій Богдан Хмельницький, сидячи на коні, приглядався козакам, які гальопуючи перед ним, кидали йому під ноги здобуті в боях з поляками прапори. Юра розглядався довкруги. Йому здавалося, що чує тупіт козацьких коней, що бачить на устах Хмельницького горду усмішку, коли перед ним накопичується гора польських прапорів. Це ж ця сама Софійська Площа, на якій тільки 26 літ тому його батько в мундирі сотника УНР стояв наструнко, в екстазі вслухуючись у биття софійських дзвонів, салютуючи блакитно-жовтий прапор, який піднімався на щоглу. А тепер він, Юра, на тій самій площі. Але ж, Господи, яка це інша ситуація. О, як же він хотів би тепер побачити свого батька, поділитися з ним своїми емоціями, почути від нього запевнення, що все буде добре, що Київ ще буде вільний. Але покищо, він мусить підкорюватися волі “визволителів”. Ох, як болить душа!

— Вернувшись до табору, їх застала несподіванка. Коли

вони відбували “парадний” марш по Києві, робочі бригади, залишені в таборі, копали лятрини, а це означало, що місце, де вони сиділи чи лежали, буде більше санітарним.

“Небагато, але все ж таки прогрес”, — подумав і поділився Юра своїми думками з Нестором. Вони довго сиділи на траві і ділилися враженнями дня. Вони ж у столиці України. Вони могли розуміти ненависть населення до німців. Вони вповні розуміли, що ця ненависть ні до них особисто, бож ніхто не міг знати, що вони вояки української дивізії, ані навіть до поодиноких німецьких вояків, а радше до ворожої системи, яка завдала їм стільки горя, стільки болю. І Нестор, і Юра були схвильованні. Побут у Києві був для них величезною подією, але вони не могли зрозуміти чого ж кияни кричать на німців по-російськи, а не по-українськи. Чи вони аж так зрусифіковані?

Надійшла ніч. Дощ перестав падати, і не було так холодно, як поперодньої ночі. Юра ляг на траву на взнак як любив робити на фронті, і вдивлявся у небо, по якому поволі плили хмари, то заслонюючи зірки і місяць, то знову їх відкриваючи. Він задумався. Йому нагадувалися довгі розмови з батьком, який розказував йому про Київ, який він знав ще з часів служби в австрійській армії, коли був комендантом залізничної станції у Дарниці під Києвом. Розказував йому про Київ, коли пізніше як сотник армії УНР у ньому і за нього боровся. Батько, так як і Юра, уважав, що “плач не дав ще нікому свободи” і що нам конче потрібна власна сильна армія. Однак він побоювався, що дивізія “Галичина”, може стати, як він любив висловлюватися, “муштардою по обіді”. Юра з тим поглядом не погоджувався і вони часто на цю тему вели довгі дискусії. Батько згоджувався з ним, що дивізія “Галичина”, як колись легіон Січових Стрільців, у відповідних обставинах могла б зіграти таку саму роль, стати зав’язком і підставою української армії. Але він мав сумніви, чи обставини будуть сприятливі. Але так, як і багато інших бувших учасників Українських Визвольних Змагань, уважав, що нагоди не можна прогаяти і треба заризикувати, без огляду на можливі негативні наслідки.

Юра натомість у своїм молодечім ентузіязмі навіть на мить

не сумнівався, що дивізія це лиш перша дивізія з багатьох, які ще постануть і врешті принесуть Україні перемогу і свободу. Він вірив, що Німеччина програє війну. Це було ясне. Сталінська імперія розлетиться і дивізія “Галичина” стане першою дивізією могутньої української армії і він так, як його батько 26 літ тому, буде стояти на Софійській площі і віддавати честь синьо-жовтому прапорові, який підноситиметься на щоглу. А він опинився у Києві не як воїн переможної української армії, а як полонений, обпльований і обкиданий сміттям. Юра вдивлявся в небо, по лиці котилися сльози, а душа боліла, пекла вогнем.

У Києві вони залишились три дні. Дістали два рази буханку хліба на 21 особу і раз гарячу зупу, а з чого вона була зварена не можна було вгадати.

Все таки гаряча страва була для них благословенням. Щоб вони не їли хліба задурно, НКВД вирішило дати їм зайняття. Їх виводили бригадами на Хрещатик, де вони усували цеглу з повалених будинків, несли її на носилках до вантажних авт, які її кудись вивозили. Юра чув про знищення Хрещатика ще у 1941 році, коли німці були зайняли Київ. Тепер вартові, показуючи грузи, казали їм, що це фашисти так знищили Хрещатик. Але це не так. Історію знищення Хрещатика Юра знав від наочних свідків, яких стрічав у Допомоговому Комітеті в Кракові, де він на вакаціях працював. Вони розказували, що коли Червона Армія відступала, більшовики підмінували Хрещатик, але доперва три дні пізніше, коли німці вже на ньому загосподарювалися, зірвали його, вбиваючи німців і сотки Богу духа винних киян. Сказати того своїм громадянам вони не хотіли і повторювали брехню, що фашисти знищили Хрещатик. Юра працював солідно, не зважаючи на біль голови — це праця для киян, значить для українців, для його народу, за долю якого він боровся, за нього він тепер терпить біль і ганьбу. Хто знищив Хрещатик, світ колись дізнається, а тепер треба його відбудувати. Його тішило, що написи на повалених будинках були українською мовою. Він вірив, що це тому, що кияни таки говорять по-українськи. В останній день побуту в Києві оба хлопці усували груз з поваленого будинку, при якому стояла дошка з

написом: “Тут стояв дитячий театр “Іскра”, фашисти його знищили. Відбудуємо театр! Знищимо фашистів!” І Юра з Нестором надіялися, що колись тут таки стане величавий будинок дитячого театру і, працюючи, не жалували своїх рук, хоч сил було щораз менше. Вартові поводитися з полоненими садистично. Юра не був у “знаменитій” фізичній кондинції. Розбита голова йому дошкулювала, а побут у полоні без відповідного харчу і в жахливих умовах, ослабив його. Навіть коли він старався, то не міг працювати так, як хотів. Вартовий бачив це інакше. Коли носилка виковзувалась з його ослаблених рук і її вантаж падав на землю, вартовий уважав за свій “патріотичний” обов’язок гримнути його прикладом автомату по плечах аж Юрі потекла кров з носа. Не можучи її затримати, він працював далше. Що ж іншого він міг зробити? Коли б пожалівся вартовому, то він ще більше його побив би.

Вкінці “визволителі” рішили, що прийшов час на дальшу “прогулянку” і, замість на Хрещатик, повели полонених на вантажний двірєць. Юра зрадив. Знову появилася та нелогічна надія, що може обставини їхнього життя зміняться, хоч трішки, на краще. Знов почав надіятись проти надії. Яке це дивне. Природа сама помагає пережити людині в таких обставинах і навіть якщо розум каже, що нічого не зміниться і змінитися не може, десь там в глибині душі жевріє маленька іскорка надії, яка каже — буде краще.

Вже тиждень, як виїхали з Києва. Знову здушені у вагонах для худоби, як сардинки, сорок людей у вагоні, спека. Помимо того, що у вагоні кілька малих заґратованих вікон без шиб, все ж таки бракує повітря, важко дихати. Зіпрілі і брудні людські тіла парують, і випар цей мішається зі смородом, який виділяє скринька від амуніції в самій середині вагону, яка знову служить за лятрину. Її вже три дні ніхто не випорожнює і не мие, бо нема чим і де. Полонені пхаються до стін, шукаючи за малими шпарками у вікнах вагону, щоб через них втягнути хоч трішки свіжого повітря. Але ті малі шпаринки також служать і до іншої цілі. Через них можна прочитати назву залізничних станцій чи зупинок, і ця функція читання припала Юрі і Несторові і дала їм змогу зайняти ті

упривілейовані місця біля шпар у стінах вагону. Загратовані вікна у вагоні зависоко. Дістатись до них важко, а часом і небезпечно. Коли вартовий побачить когось біля вікна, то кричить і грозить, що застрелить. Заглядати через шпаринку не вигідно, але безпечніше.

Всі полонені чекають на інформації, подані їм хлопцями. Багато німців були в тих околицях на фронті, знають назви місцевостей з військових карт, але кирилиці не знають і тому не можуть прочитати назв станцій. Більшовики, занявши ці місцевості, негайно постягали всі німецькі написи. З інформацій догадуються, що їдемо в напрямі Дону. Німці кажуть, що ми вже у східних границях Донбасу. Переїхали якусь ріку, про яку вони кажуть, що це Дінець. Довкруги степ і спалена сонцем трава.

“Ми ще в Україні”, — думає Юра й тихцем ділиться своїми думками з Нестором. Ще один день їзди. Більше стоять, як їдуть. Вічно перепускають транспорти танків, які безупинно сунуть на захід. Довжезні поїзди. Таких довгих поїздів Юра ще не бачив. Плятформа за плятформою, на кожній накритий брезентом танк. Доїжджають до якоїсь ріки. Велика, широка ріка, довкруги степ. Німці кажуть, що це напевно той самий Дінець, який ми вже раз переїжджали. Чи ж би? Жадної місцевости, жадного напису. через ріку примітивний, наскоро побудований міст, довкруги нього військо, протилітунські гармати, кулеметні гнізда. Поїзд затримався і стоїть. Полонені зляться. Голодні, брудні, в смороді і задусі, а там, недалеко від них ріка. Мріють про це, щоб пірнути у холодну воду, напитись води досхочу. Але де там! Двері з зовні замкнені залізною засувою. Ніхто з вартових до них не підходить. Перестояли цілу ніч. Ранком сонце знову починає нагрівати вагони, полонені проклинають. Нагло, через шпару в стіні, Юра запримічує групу советських вартівників, які підходять до переднього вагону. Один відсуває залізну засуву, розсуває двері. — “Вилазі!” — кричить. З вагону висипаються полонені, хитаються на ногах, не знають, що буде далі. Їх оточують вартові: — “Бегом! Давааай!” — кричать і група зложена приблизно зі сорока полонених починає рухатися, розганяється. Довкруги: “Бегом! — давааай!” Вони біжать у

напрямі ріки. Юра розказує про це іншим.

Він схвильований, старається доглянути через шпаринку все, що там діється, що вони роблять.

— Що там? що діється? — питають полонені, до яких доходять крики і метушня.

— Здається женуть їх до ріки, — відповідає схвильовано. Сама думка, що може й вони зможуть облити спечені тіла водою, занурити зіпрілі тіла у холодну воду Дінця, хвилює його. Від ріки долітають радісні крики полонених. З вагону не видно, що вони, сховані за високим берегом, роблять, але їх крики свідчать про те, що вони доступили цього безмежного щасття і вперше від довгого часу почули на своєму спеченому й зіпрілому тілі бальзам холодної чистої води. За деякий час група полонених вертається з ріки. Бігом під крики вартових. Вони влазять до вагону і чути як за ними закриваються двері — скрипить засува, яка нагадує їм, що щасття скінчилося, що вони даліше невільники, що вони даліше в руках “визволителів”. Але за хвилину відкриваються двері другого вагону і повторяється та сама процедура. У Юриному вагоні радість. Вартові вирішили, що треба полоненим дати змогу дещо прохолодитися, а то всі помруть від горячі. У їхньому вагоні хвилювання. Полонені надіються, що прийде і на них черга пірнути у хвилі Дінця, але також гризе їх страх, що може до них не дійдуть, що може забракне часу, чи хтось десь там у “всемогучих” вартових змінить думку, і все так несподівано, як почалося, так несподівано і скінчиться. На таку думку всіх огортає паніка. Але й на них черга. Біжать до ріки, мов скажені, щоб скоріше, щоб скочити у воду, поки хтось змінить думку і почують дикий крик “давай назад”. Добігли. Так, як бігли, не роздягаючи свого лахміття, скачуть у воду. Бояться роздягатися. Юра паде у воду разом з головою, п’є її, насолоджується нею. Пригадується йому, як ще в гімназії він читав про похід князя Ігоря на половців, який, затримавшись на Дінці, зачерпнув води золотим шоломом і з нього напився. Дещо розгубився. Тепер не був певний чи це було на Дінці, чи на Доні. Розсміявся тихцем. Це ж тепер без значення. Але він мрійник. Старовина хвилювала його. Коли ще був у гімназії в Ярославі, він часто ходив за місто, де були

руїни старовинного замку. Мало що з нього залишилося, але Юра любив тим руїнам приглядатися. Коли поклав на них руку і закрив очі, йому привиджувалася давнина, він чув гамір княжого двору, переносився цілим своїм єством у минуле. Так і тепер, напившись води до схочу і пірнувши в неї з головою, він встав і закрив очі. Йому здавалося, що він дружинник князя Ігоря, що той рейвах довкруги нього — це шум княжих воїнів. Він забув на мить, що він полонений, невільник новітньої орди, яка своєю жорстокістю дорівнює, якщо не перевершила половецьку. Йому нагадується історія древньої України-Руси і йому здається, що він гордий воїн князя Ігоря, він відчуває, що він нащадок тих воїнів, що в його жилах пливе горда кров русичів. Він на мить відчувається щасливим.

— Вихаді! Давай назад! — несеться повітрям. Юра вмить виходить з трансу.

— Давай! Давай! Паскарей! — кричать вартові. Полонені знають, що якщо не виконають приказу вмить, то можуть бути побиті, а може навіть застрелені. Вискакують з води і формуються у колонку. — “Бегооом!” — і мала колонка невільників двадцятого століття біжить назад до гарячого і смердячого вагона.

Тим разом полонені мали щасття. Потяг стояв довго і всі змогли викупатися. Вартові, видно, вирішили, що ліпше дати полоненим змогу дещо відсвіжитися, як мати клопіт, коли вони без їди і води, в умовах жажливої спеки, почнуть масово вмирати. А може? Може навіть у них відізвалося десь глибоко заховане почуття людяности?

Ніччю поїзд покотився далі. Тим разом не на схід, а назад, на захід. Їхали цілу ніч. Коли потяг зупинився, було ще темно, і на неосвіченій зупинці не було нічого видно. Щойно ранком прочитали напис на дерев'яній табличці: “Ворошиловське”.

Рух на залізничній станції побудив полонених. Всі хотіли знати де вони і перлись до Юри і Нестора за інформаціями. На жаль, все, що вони могли їм сказати, — це назва станції. Де Ворошиловське ані Юра, ані Нестор не знали. Додумувались, що вони десь на Донбасі, адже кілька годин тому вони купалися у Дінці. Вони оба втратили гумор і навіть не

дуже хотілося їм з собою розмовляти, гей би відчували, що тут не чекає їх нічого доброго.

До вагонів ніхто не наближувався, вартові були більше зацікавлені в тому, як роздобути для себе махорки чи щось інше, і про полонених не думали. Юра з Нестором присіли на підлозі вагону в куті і прислухувались до голосів поза вагоном. До їх ушей долітала тільки російська мова, і це їх пригноблювало. Вони надіялись, що, сидячи в таборі в Україні, будуть почуватись не такими чужими, як в іншій державі. Адже це їх батьківщина. Але звук російської мови нагадував їм, що ця батьківщина не є вільною і окупант зробив усе, щоб викорінити все те, що їм рідне, все те, про що вони все своє життя мріяли, усе те, за що вони боролись. Вони не говорили з собою, але їм на думці було це саме: “За що ми боролися? За що стільки тисяч молодих українських вояків віддало своє життя?” Думки ті пригноб-лювали їх і вони оба мовчали, хіба час-до-часу перекидаючись поглядами.

Заскреготали засуви при розсуваних дверях і почувались команди вартових, які з кожного вагону забирали по одному полоненому. Спочатку ніхто не знав чому, але швидко дізналися і зраділи. Ті, полонені поверталися з відром води. Вона навіть була дещо холодна. Що на сорок полонених одно відро! Але все таки вони дещо відсвіжилися і це додало їм охоти до життя. Перед вагонами збиралися вартові. Щось радили, викрикували, вкінці розбіглись до призначених їм вагонів. Знов заскрипіли скоблі і засуви і понеслось: “Давай! Вихаді! Стройса!”

— Юра з Нестором тримались разом. Вони боялися, щоб їх не розлучили, а тоді вони залишилися б поодиноці між масою німецьких полонених, які для них були зовсім чужі. Зформувавши маршову колону, під крик вартових, рушили вперед. В незнане. Коли вийшли зі станції, чи може тільки тимчасової зупинки, бо мешкальних будинків було в околиці мало, вони опинилися у степу. Ніхто не говорив і Юра з цікавістю розглядався. Кругом степ. З однієї сторони, де оком глянеш, спалена начервоно трава, а з другої, аж до обрію — поля соняшників, які там зливаються з небом. “Яка краса! Не диво, що наш прапор синьо-жовтий”, — думав Юра. Але

пригадав собі свою жалюгідну ситуацію і втратив гумор. Великі степом уже декілька кілометрів. Де-не-де минали малі альтани з дахами, подібними трохи до китайських пагод. Він чув як один німець, що вже колись був у степу, завважив, що ці альтани для мандрівників, щоб вони могли відпочити в тіні. Дійсно, сонце жарило як у печі. Увійшли в якесь місто, здалека було видно високі будинки, але вони їх минали і йшли бічними вуличками, які нагадували радше велике село, а не місто. — “Це мабуть Ворошиловське”, — думав. Ішли широкою неасфальтованою вулицею. По обох боках були хатки з плоскими дахами, які знов йому нагадували китайські пагоди. — “Мабуть вплив Азії”, — думав. Вздовж дороги розставлені прилавки, на яких селянки продавали соняшникове насіння, гарбузи і якісь чорні сливки, зовсім круглі і невеликі. Полоненим очі вилазили з зіниць, коли дивилися на ті ласощі. Ох, як хотілось схопити жменню таких сливок, але наслідки були б жахливі і ніхто не мав на таке відваги. Вони могли тільки ковтати слинку. На плоских дахах дівчата лущили кукурудзу і розкидали її по даху, щоб сохла. Одна група дівчат співала досить сороміцьку пісню. Юру зацікавило, що вони, співали мішаною російсько-українською мовою. Багато пізніше він дізнався, що на Донбасі так говорять, а цю мішанину називають суржиком.

Поволі вийшли за місто. Знову степ, знову перегоріла трава, як ржа. Далеко перед ними зарисовувалися в дрижачому від спеки повітрі вартові вежі табору. Від колючих дротів, якими табір оточений, відбивали промені сонця і мерехтіли, мов зірки. Душу Юри шарпають змішані почуття, — пригноблення і захоплення. Пригноблення, бо ті дроти і ті вежі, за якими незадовго замкнуть їх, як звірів у загороді, — це їх “хата” в якій прийдеться жити. А як довго? Бог один знає. Захоплення, бо природна краса степу неймовірна і йому нагадуються книжки, у яких він читав про битви в степу з різними кочовиками, битви козаків з татарами. В той час йому навіть не снилося, що він цей степ побачить і що цей степ стане місцем його мізерного існування.

Колона кількох соток полонених врешті досягнула свою мету. Вона зупинилася перед брамою табору і, як звичайно,

чекала, поки її не відкриють. Звичайно, таборова адміністрація з цим не спішилася. А коли браму відкрили, ріка полонених влилася у табір. Почали їх рахувати. Кільканадцять разів. Чим більше разів рахували, тим більше рахунок не згоджувався і вартові рахували знову. Полонені були переконані, що вартові роблять це навмисне, щоб ще більше мучити людей втомлених до крайности. Вкінці дорахувалися. Поділили на групи по 150 людей і кожну групу відвели до іншого бараку. Вартові відійшли, не залишивши жадних інструкцій. Барак, до якого приділили Юру і Нестора, складався з одного приміщення, де при одній стіні на цілу довжину бараку були поверхові нари з нетесаних дошок. На нарах були сліди крові. Чому кров? Звідки вона? Полонені дізналися в ночі, коли блошиці, що були в шпарах, почали ссати їх кров. До головного приміщення з нарами, прилягала менша кімната з цементовою підлогою. Колись там була лазничка. Водяні проводи не виглядали порозбиваними, але води в них не було. Розглянувшись у бараці, полонені виходили надвір і Юра вийшов разом з Нестором. Розмова між ними не в'язалася, їх боліла душа і вони мовчки гляділи кругом. Табір складався з около 20-ох бараків для полонених і двох менших для НКВД-истів, напевне краще виряджених. В окремому бараці, була кухня для полонених і для НКВД. Крім тих споруд, була ще баня — “вошебойка”. Кругом був подвійний пліт з колючого дроту і кілька вартових веж, на яких сторожили бійці з автоматами. Кого вони стережили? Чиєї безпеки? Тих мізерних, подібних до примар, людей? Чи безпеки могутнього Советського Союзу, щоб ті примари випадком не захотіли його розбити?

Юра з Нестором підійшли до дротів, щоб глянути на безмежний степ, і побачили напис: “Не падхадіть! Приказ стрелять”.

— Ходім Юро! — сказав Нестор і потягнув його за руку.

— Замість у дивізії Костюшки опинимось у степу під землею.

— Юра нічого на те не відповів. Йому пригадалося, як осінню 1941 року під Ярославом, німці зробили табір для советських полонених, більшість з них були українці. Юра і його друзі підходили до дротів табору і передавали полоненим цигарки

і, газети. Німецькі вартові це бачили, але нікому кулею не грозили. Юра нагадав це Несторові, який також пам'ятав табір полонених у Ярославі. Він зрушив раменами і сказав:

— Може це тому, що там вартові були вояками “Вермахту” (армії), а тут кляті НКВД-исти, поліцейсти.

— Мабуть, — відповів глухо Юра.

До них наближався якийсь полонений. По вигляді можна було сказати, що це вже давніший мешканець табору. Він мав на собі подерті штани і брудну, мов ганчірка від підлоги, блюзу, яка не була німецька. Блуза і штани були подерті. Один рукав, був причеплений до блюзи дротом. На босих ногах він мав черевики вижолоблені з куска дерева, щось на взір дерев'яних черевиків, які носять у Данії. Незнайомий витягнув руку: “Камерад, дайте мені кусок хліба!” — Жаль стало тієї примари, але звідки їм взяти кусок хліба? Вони самі уже довго нічого не їли. Почали розмову. Пояснили йому хто вони. Він ламаною німецькою мовою оповів їм, що він румун. У таборі самі румуни, а новоприбулі це перші “німці”, яких він тут бачить і тому мав надію, що ми будемо мати кусок хліба. Румуни дістають 200 грамів хліба на день і трохи якоїсь воднистої зупи. Дехто з них працює на “лесо-пілка”, сказав це по-російськи, але так смішно, що Юра мало що не розсміявся.

— Що це таке “лесопілка?” — запитав його. “Тартак”, пояснив румун по-німецьки. — Інші, — продовжував, — працюють у ливарні заліза. Обі праці тяжкі, вартові, як скажені собаки, а сил мало, спати неможливо, бо їдять воші і гірші від них, блощиці, — закінчив свою розповідь румун. Вона пригно-била Юру і Нестора, і їм відхотілося даліше оглядати табір. Вони вернулися до бараку.

Оповідання румуна про блощиці виявилось правдивим. Спати було неможливо. Юра і Нестор вийшли надвір і сіли на землі при стіні. За дротами був степ, покритий високими чорними пірамідами. “Зовсім як в Єгипті”, — подумав Юра. Він бачив ті піраміди по дорозі до табору і йому пояснили, що це випалений жужель з ливарень заліза. Його скидають на купу у формі піраміди. Тоді кладуть рейки і візочками вивозять жужель наверх. Тепер вони бачили перед собою

таку піраміду, на верху якої жевріло слабе світелко. Робітники затидали на верх рейки і було чути їх монотонне: “І щьооо раз! І щьоооо раз!”.

“І чому по-російськи” Адже ми в Україні!” — думав Юра.

Ранок застав їх жажливо втомленими. Вони кілька разів пробували лягти на нари, але не витримували “атак” блощиць і не могли собі уявити, як до них вони зможуть привикнути. Але вони ще не знали скільки людина може витримати і до чого вона привикне. Ранню збірку і провірку полонених вони прийняли майже з ентузіазмом. Надворі блощиць не було. Їм видано по 200 грамів хліба. Поділити це було великою штукаю. Ножа не було і хліб рвали руками. В такий спосіб розділити хліб, щоб кожний дістав рівну пайку, не було легко. Не всі хотіли це робити. Потім всі йшли до кухні по каву. Це була вода темного кольору без смаку, але добре, що хоч гаряча. По такому сніданку, що був як муха для собаки, сили до праці не було. Полонених поділили на бригади і вартові гнали їх степом, потім через якесь містечко чи село, аж поки не опинилися перед “лесопілкою”. Нестор і Юра були у тій самій бригаді. Тепер вони втратили надію, що їх візьмуть до польської армії. На цю тему ніхто нічого більше не говорив, а питати не було кого. Вартовий нічого не знав, а якби і знав, то їм нічого не сказав би. Від вартових можна було почути лише безконечний потік матюків. Ситуація була нестерпна. Виглядало, що жодних змін не буде. Вони почали плянувати втечу. Завжди про неї говорили і були рішені тікати, навіть якби це означало певну смерть.

Праця у тартаку не була легка. За тартаком лежали величезні стовбури дерев, приготовані до різання на дошки. Їх треба було притягнути до величезних моторових пил і відповідно вложити. Але до цього не було візків, ані знаряддя. Полонені мусіли самі, своїми руками, ті стовбури якомсь докотити чи дотягнути на місце. Вони їх пхали, тягнули, котили до величезних моторових пил, які обслуговували місцеві люди. Того дня полоненим пощастило. Вартові були більш людяні й не били їх прикладами автоматів у плечі, як звичайно. Полонені, які знали ситуацію, казали, що це нові вартові, але вартові часто міняються і більшість з них гірші

від диких звірів. Всі з нетерпеливістю чекали кінця дня. Голод дошкулював, кишки грали марша, хліба вже не буде, бо свою пайку з'їли. Увечері буде "суп", бляшана пушка неозначеної рідини, казали, що це вода, в якій розмішано трохи борошна. Вільні робітники мали часом перерву, яку використовували, щоб щось перекусити. Часто це був кусок хліба без масла, іноді тільки шкірка з хліба. Попивали водою. Юра дивився на це з переляком: "Якщо вільні робітники не мають що їсти, то як ми, полонені, вороги, "фашисти", можемо сподіватися чогось кращого?" — Юра відважився запитати одного робітника, як вони можуть працювати так тяжко, коли не мають що їсти. Робітник заматюкав і Юра думав, що він його поб'є, але успокоївся і сказав:

— Бачиш, колись було нам добре, але фашисти все знищили. Ми тепер мусимо терпіти. Але війна колись скінчиться. Перемога буде за нами, а тоді буде знову добре. — В його голосі Юра відчув якусь сумну нотку і йому здавалося, що той "вільний" сам не вірить у те, що говорить.

Наступного дня було гірше. Їх загнали до розбитого ливарного заводу. Як ця ливарня заліза давніше виглядала, вони не могли собі навіть уявити. Виглядало, що це був великий завод, бо було багато великих будинків, які тепер лежали в руїнах. Висадили їх німці, коли відступали, чи їх пізніше збомбардували? Невідомо. Перед заводом був довгий рів, частково засипаний і обсунений, широкий на кілька метрів, а глибокий може на два метри. Полонені стояли на його дні в тих місцях де він не був засипаний, і лопатами викадали землю, змішану з грузом, нагору. Вогка земля була тяжка; й для ослаблених полонених праця була понад їх силу. Вартові були жорстокі і кожний полонений не один раз відчув на своїх плечах залізом обкований приклад автомату. День тягнувся в безконечність. Юра мав проблему з носом. У Києві при відчищуванні Хрещатику йому по ударі в плечі автоматом була пустилася з носа кров. Від того часу, за кожним разом як вартовий гримнув його по плечах, або коли він був дуже втомлений, кров лилася з носа, як вода з крана. Сказати це вартовому не було сенсу, бо він з роботи не звільнив би, а ще більше побив би. Тому Юра працював, як міг, а кров з

носа лилася йому по лахміттю.

— Роби щось з тим, — казали німці, — а то зійде з тебе стільки крові, що при цій праці помреш.

Але що робити? Врешті хтось порадив йому заткати ніс відірваним клаптиком кишені від штанів.

— І так не маєш що в кишені носити, — філософував. Це помогло і кров зупинилася, але в штанах не стало кишень.

Наступного дня було краще. До табору прийшло багато “вільних” хлопців і дівчат. Це були студенти місцевого технікуму і їх завданням було списувати основні інформації про полонених: ім'я, прізвище, звідки він, де служив тощо. Але ті студенти не знали німецької мови, і їм треба було перекладачів. Юра і Нестор стали перекладачами і три дні фізично не працювали. Одного дня Юра був перекладачем молодого хлопця, мабуть, молодшого від себе, який йому своєю поведінкою сподобався. Вправді, він говорив поросійськи, а Юра не мав відваги спитати його, чи він не українець. Хлопець був увічливий, не проклинав і не показував своєї “вищости” над полоненими. Раз, під час короткої перерви, в розмові з ним Юра спитав, чи він є комсомольцем. Хлопець дивно глянув на нього, оглянувся довкруги і сказав тихо:

— Ні! Я не є. Але він є, — і показав головою на іншого студента, який сидів недалеко від них. У його відповіді і рухові голови Юра відчув, що він тим хотів сказати: “О ні! Я не такий поганий, як він”. — Але це був тільки його здогад, і може той хлопець зовсім так і не думав. По трьох днях, не перепитавши всіх полонених, процедура раптово закінчилася і їм сказали, що їх перевезуть до іншого табору.

Але саме тоді, трапилася подія, якої Юра не міг ніяк зрозуміти. Наступного дня, після закінчення перепитувань, до табору прийшло багато молодих дівчат з того самого технікуму, не старші як шістнадцять чи сімнадцять літ. Їх, озброєних ножицями, бритвами і машинками до стриження, розділили по бараках. Казали полоненим роздягнутися до гола бо вони будуть усіх стригти і голити від голови до ніг. Це був проєкт запобігти розмноженню вошей. Можна ще було зрозуміти чому НКВД-исти боялися дати полоненим

бритви до рук, але чому цю функцію мали виконувати молоді дівчата, студентки технікуму, Юра ніяк зрозуміти не міг.

Стало відомо, що полонених кудись перевезуть, але не знали, чи всіх, чи тільки їхню бригаду. Питати, як звичайно, не було кого. Вартові самі не знали, а якщо знали, то їм говорити про такі справи не було вільно. Ніхто не знав, що доля принесе, а зміна місця не конче мусіла бути на краще. Зміни часто погіршують ситуацію, але їм завжди здавалося, що їх теперішня ситуація найгірша, і що гірше вже не може бути. Тепер тішилися, що жахлива праця в “лесопілці” і при відбудові ливарні заліза вже поза ними і що перед ними якась нова ситуація, нове життя. Може навіть підуть до праці на шахті?

Полонені говорили, що праця у шахтах на Донбасі їх не мине. Юрі здавалося, що в шахті буде спокійніше, що там не будуть їх так принаглювати, і тому, що знутри шахти нема як тікати, вартові не будуть весь час стояти їм над головою. Чому він так думав, він не знав. Ніхто про працю на шахті йому жадних деталей не розказував. Тому коли почув, що їх перевозять десь даліше, він дістав нову надію, зрадів, що може підуть працювати на шахті.

Надія на зміну на краще додавала їм обом охоти до життя і навіть блощиці не видавалися їм уже такі страшні. Вони журилися тільки одним, щоб їх не розлучили. Їм знов пощастило. Наступного дня вранці, по звичайній довбезній перевірці і рахуванні по десять разів, коло вісімдесять людей посадили на кілька вантажних машин американської марки “Стюдебейкер”. На кожную машину вскочило двох вартових з автоматами, готовими до стрілу, і колона покотилася степом.

Їхали кілька годин. На машинах тісно, вартові говорити не дозволяли, трясло жахливо, бо їхали степом, а не дорогою, і спека ставала щогодини гіршою. Раз затримали колону і дозволили їм вискочити з машин, щоб випорожнити свої міхури. Вже було далеко по полудні, коли побачили на обрії у степу табір. З підслуханої розмови вони довідалися, що табір називається “Серго”, недалеко від міста Кадіївка. Табір, як табір, дрти, бараки, вежі з кулеметами, вартові з “пепешками” готовими до стрілу. Табір, одначе, виглядав більший,

як попередній. Тут було кілька тисяч полонених, майже самі німці. Між німцями були такі, що подавали себе за поляків. Всі вони були з 361-ої Дивізії з Сілезії. Говорили по-польськи досить добре, сілезьким діалектом. Юра чув той діалект у своєму дитинстві, бо Краків, де він жив, зовсім недалеко від Сілезії. Юра і Нестор спочатку не могли зрозуміти, що поляки робили у ворожій їм армії і як вони до неї дісталися. Але згодом це вияснилося. Коли німці в 1939 році зайняли Польщу, вони прилучили до Німеччини західні польські землі, на яких жило мішане польсько-німецьке населення. Німці, які жили на тих західних польських землях, знали польську мову, бо ходили до польських шкіл. Коли німці прилучили ті землі до Німеччини, вони викинули справжніх поляків до так званого Генерального Губернаторства, а тих, які заявилися німцями з походження, залишили, надали їм німецьке громадянство і таким чином мобілізували їх до армії. Тепер, у полоні, вони, надіючись кращого відношення до поляків, ніж до німців, використали своє знання польської мови і подавалися за поляків. Юра їм не дивувався. Адже вони так, як він і Нестор, хотіли тільки спасти своє життя і відістатися з того жахливого полону якнайскоріше.

Полонені у “Серго” працювали на шахтах у Кадіївці. Їсти діставали 400 грамів хліба на день і раз на день, по повороті зі шахти, — “Суп”. Їм обіцювали, що коли вироблять норму, то дістануть більше харчів. Але тому, що ніхто, ніколи тієї норми виробити не міг то 400 грамів хліба і банка воднистої зупи стали нормою. Для Юри така пайка виглядала принадливою. Адже дотепер він ніколи не дістав більше хліба, як 200 грамів на день, і то не кожного дня.

Біль голови почав трохи ущухати. Це давало Юрі надію, що колись і ця тортура закінчиться. Але проблемам не було кінця. Тепер був бруд. Не було чим митися. Не було мила, і навіть не вистачало води. Кинулися в таборі воші. Виголення волосся перед від’їздом до Серго нічого не допомогло. Кожний мав так багато вошей, що позбутися їх було неможливо. Хоч табір був великий, то “вошебойкі” тут не було. У кожний вільний час, полонені займалися биттям вошей, але і те обридливе зайняття нічого не помагало — Сидячи на нарах

і займаючись, як жартували, такою “інтелектуальною” працю, як биття вошей, Юра з Нестором говорили про своє нудне і нужденне життя. Вони мусіли бути дуже обережними, щоб ніхто не довідався, що вони ані не німці, ані не поляки. Якщо виявилось б, що вони українці і вояки дивізії “Галичина”, то їх життя могло б змінитися не тільки на ще гірше, а навіть могло б скоро закінчитися.

У таборі було трьох молодих юнаків, які також подавалися за поляків. Вони могли обдурити німців, чи навіть обдурити більшовиків, але не Юру і Нестора. Вони відразу знали, що це українці. Щоб не пошкодити їм, ані не зрадити самих себе, вони мовчали і вдавали, що їм вірять. Як могли вони бути поляками? Говорили польською мовою з сильним галицьким-львівським акцентом. Вони не могли бути з Сілезії, бо сілезький акцент і діалект зовсім інші. Вони були дуже моторні, дуже енергійні і рухливі. Трималися разом і якщо не мусіли, то з ніким іншим не говорили. Вони приносили з копальні макух, який якимсь чудом виманювали від вільних шахтарів. Як вони це робили, ані Нестор ані Юра не могли собі уявити. Навіть не додумувалися, як хтось з полонених міг мати такі контакти з вільними шахтарами. Макух — це була найвартісніша, найбільш побажана між полоненими їжа. На Донбасі була маса соняшників. Як далеко око сягне, нічого іншого не було видно, тільки поля соняшників. Зі соняшника вони видували олію, стискаючи зернятка в пресах, а це що залишилося, — шкарлупка і м'якуш, у якому вже не було ні крихітки олії, виглядало, як колесо з чорної маси, твердої як камінь. В колгоспах ним кормлять худобу. А тут якщо маєш добрі зуби, то можеш гризти макух і жувати його довго в роті, а тоді проковтнеш і менше відчуваєш голод. А як ще роздобудеш десь води й поп'єш, то почуватимешся зовсім ситим. Хлопці нагромаджували макух, берегли його як ока в голові, і рідко коли ділилися ним з іншими. Одного разу Юра запримітив, як один з них рахував рублі. Здивований, він запитав його:

— Де ти дістав гроші і що з ними тут будеш робити?

Той злісно відповів Юрі, що це не його діло. Юра розказав це Несторові і вони дійшли до висновку, що хлопці плянують

втечу. Та думка їх захвилювала. Вони часто, коли були певні, що їх ніхто не чує, обдумували можливість утечі, але якось не могли повірити, що втеча з Донбасу може комусь вдатися. Якби в Галичині, то ще можна б було мати надію. У Галичині люди говорять так, як вони, і до більшовиків наставлені вороже, то їй допомогли б. Але тут, де говорять або по-російськи, або якоюсь такою дивною мішаниною, що не знати, чи це українська, чи російська мова, їх відразу пізнали б і напевно найшовся б хтось, хто доніс би до НКВД.

Думки — думками, пляни — плянами, а життя ішло вперед і вони мусіли кожного дня ходити до праці на шахту. Тут Юра побачив, як наївно він думав про працю на шахті. Шахта, що називалася “Владімір Іліч” була в жахливому стані. Казали, що коли перший раз Червона Армія відступала, то цю шахту підірвали і залили водою, щоб німці не могли з неї користати. Німці її дещо підремонтували і пустили в рух. Потім, коли відступали, знову її зірвали. А тепер советська власть знов її дещо підремонтувала і загнала людей до праці. Праця відбувалася дуже примітивними методами. Перше, що Юра запримітив це те, що під землею, приблизно шістсот метрів, працювали також жінки. Вони не працювали “забойщиками” — відбійниками, як чоловіки, тобто тими, що виломлюють вугіль джаганями або його розривають динамітом, а виконували іншу, також дуже важку працю. Юра ніколи шахти не бачив. Він думав, що все робили машини, а люди тільки їх обслуговували. Тепер він не міг вийти з дива, що все робили люди. Єдина машина, був ліфт такий розгойданий, що страх було в нього входити. І був і механічний свердел, який уживали “забойщики” для свердлення дір в покладах вугілля, в які вони вкладали динаміт і розривали його на кусники. Потім починалася примітивна праця, яку вбільшості виконували полонені. Щоб викинути вугілля на місце, де були рейки і візочки, які ліфт вивозив нагору, треба було вугілля лопатами викинути тридцять, а може і сорок метрів угору. Для цього були висипані з землі і вугілля тераси. Полонені, які працювали найнижче, зараз біля вибійників, викидали вугілля на першу терасу, інші викидали його на другу і так аж на плятформу, на якій були рейки, по яких

пхали до ліфту вагончики, навантажені вугіллям. Одного дня Юра з кількома німцями, працювали при ладуванні вагончиків. Інші пхали їх далі. Один вагончик вискочив з рейок і двох полонених, що його пхали, впираючись у нього плечима й запираючись ногами в землю, не могли поставити його назад на рейки. Юра і ще двох полонених, підійшли щоб їм допомогти. Але навіть їх п'ять на команду “гей, рук”, не мали сили підняти вагончика. Побачила це дівчина яка працювала побіч. Їй могло бути 20–22 роки. Вона підійшла до них. Глянула на них з виразною погордою, мов би хотіла сказати: “І ви, ті мізерні істоти, були солдатами армії, яка хотіла підбити весь світ!” Приперлась сама плечима до візочка й він вскочив на рейки. Вона глянула на них з виразною зневагою і, заматюкавши під носом, відійшла до своєї праці. Юра думав: “Вона напевно має більше харчів, як ми. Може колись і нам повернуться сили”.

Праця на шахті була важка. По-перше, до шахти треба було йти кілька кілометрів і ця дорога втомлювала. Вправді, у шахті вартіві не стояли весь час полоненим над головою, але все ж таки треба було працювати і то швидко. Ті, що викидали вугілля на вищі тераси, мусіли спішитися, бо вибійники розбивали багато вугілля, яке накопичувалося на першій терасі. Вони спішилися, щоб виконати, а то й перевиконати норму. Перевиконання норми не тільки давало їм статус “стахановця”, але також додаткові матеріальні користи. Юра чув, що вони дістають вищу зарплату і харчові продукти. Вони мали спонуку працювати тяжче і скоріше, а це примушувало полонених вкладати більше енергії і усувати накопичене ними вугілля. Ті, що навантажували візки і пхали їх до ліфтів, також мусіли спішитися, щоб викинене вгору вугілля не завалювало рейок. По закінченні роботи полонених чекала кількакілометрова дорога до табору, де чекали їх блошиці, воші і сон на твердих, голих дошках у зіпрілому, брудному лахмітті, в якому працювали. Те і брак відповідного харчу, ослаблювало їх, робило їх життя нестерпним, убивало надію на кращу долю і відбирало їм охоту до життя.

Монотонне, важке життя котилося своїм руслом. Був уже кінець вересня, але погода була ще тепла. Одначе всі

здавали собі справу, що йде до зими і думали про це зі страхом, не знаючи, чи вони дістануть якийсь тепліший одяг, чи прийдеться їм замерзнути на смерть у літніх лахманах. Одного дня після повороту з шахти їх довго рахували. Не впускали до табору, а рахували і рахували. Вкінці впустили їх і вони кинулися до кухні по щоденну банку зупи, як звичайно, гарячої води з розмішаним у ній борошном, та все таки тепла юшка залишала приємне почуття в порожньому шлунку. Часом мали шасття, коли в зупі був клопоть кропиви. Табором перекотилася сенсаційна новина. Хтось втік з табору. Юру щипнуло за серце. Чи ж би? Чи ж би це тих трьох хлопців? Але не був певний. Коли увечорі їх у бараку не побачив і коли доранку не вернулися вони з праці, то це вони втекли. Юру і Нестора та вістка схвилювала. З однієї сторони, вони були заздрісні, що втекли ті хлопці, а не вони, але, з другої, були раді, що хтось мав відвагу накивати п'ятами на жажливе таборове животіння. Одначе їм важко було повірити, що ця втеча, одчайдухам вдасться. Ніхто на цю тему багато не говорив, але було видно, що втеча тих відважних юнаків, була всім на думці. Минуло кілька днів і виглядало, що хлопцям пощастило. “От молодці!” — думав Юра і в ньому назрівало рішення, що одного дня він з Нестором зробить це саме. Четвертого дня по втечі хлопців полонених, що верталися з шахти затримано перед брамою. Вартовий впускав до табору тільки по кількох полонених, які за брамою затримувалися і до чогось приглядалися. Вкінці прийшла черга і на них. Перейшли браму і ахнули. По правому боці стояв віз-платформа, на якому лежали мертві втікачі. Тіла їх були пошматовані, одяг злитий кров'ю, горла розшарпані. Виглядало, що їх розшарпали поліцейні собаки. Серце почало Юрі битися так скоро і сильно, ніби хотіло вирватися з грудей. Його опанувало сильне зворушення. Він жалів тих юнаків, а злість на НКВД-истів бурила йому кров. У цивілізованому світі, є неписаний закон, що полонений не тільки має право тікати з полону, але це є навіть його обов'язком. А ті, що його в полоні держать, очевидно мають право його впіймати і назад посадити за дроти. Але так жорстоко поведися з тими, що втекли? І виставляти їх на

показ так, як мисливий показує свої трофеї? Юра глянув на Нестора і вони оба мовчки відійшли. Нічого не говорили, але думали те саме: “Якщо їх така доля стрінула, то й наша не була б іншою”. НКВД-исти залишили трупів так на возі при брамі. Попри них мусіли переходити всі полонені, йдучи до праці і повертаючись з неї. Хоч погода ставала щораз холоднішою, то тіла почали скоро псуватися. Сморід від трупів розносився по цілому таборі, але НКВД їх не рухало. Це мало відстрашити полонених від думок про втечу. Коли сморід був нестерпимий, тоді команда полонених винесла їх у степ і там закопала. Юра і Нестор перестали про втечу думати.

— Прийшов жовтень. Стало холодніше, а теплого одягу не було. Більшість полонених ходила до праці босоніж.

— Ми перші в світі шахтарі, які працюють під землею босоніж, — завважив Юра.

— Я вже привик, — відповів Нестор — Підшови на стопах зробились такі грубі, що не відчуваю навіть гострого вугілля, — додав з сумною усмішкою.

Нестор був більший оптиміст, як Юра і його оптимізм Юру дещо підбадьорував.

Ситуація ставала катастрофічною. Дреліхова блюза, дреліхові штани, без спідної білизни, босоніж. — “Як довго можна буде так існувати? — думав. Іде зима і без одягу не вижиєш”.

З табору до шахти в Кадіївці було около вісім кілометрів. Почалися приморозки, а полонені далі ходили до шахти босоніж. Шахтарі почали вже носити зимовий одяг, теплі куфайки і валянки. Вони дивно дивилися на полонених, ніби виправдувалися, що це не їх вина. Але прийшло спасіння. Одного дня наказали їм роздягнутися на голо і здати все лахміття. Тоді всім видали старі, полатані, але теплі ватовані куфайки і ватовані штани. Той одяг на голому тілі не був такий теплий, як того сподівалися. Він пропускав холодний степовий вітер, якого на Донбасі не бракувало, і їм здавалося, що вони голі. Але все таки ситуація стала ліпша, і в людей вступила надія, що вони зиму видержать. Гірше було з взуттям. Дехто дістав старі, знищені німецькі військові черевики, але більшість дістала різне, імпрровізоване взуття. Юра, замість черевиків, дістав кусок шини-опони з колеса мотоцикля зв’язаної з двох

сторін дротом, і таким чином у неї можна було всунути ногу. Це не було вигідне, але на своє велике здивування, він переконався, що окутавши ноги газетою “Правдою”, такі “черевики” охороняють ноги від морозу. Правда, працювати в них на шахті не було вигідно, але це вже інше діло.

Сталася нова подія і табір схвильовано загудів. Нарешті закінчили будову “вошебойкі” і полонені з захопленням і надією чекали на те, що вимийуться під гарячим душем. Вони так собі уявляли ту споруду, бо дехто з вартових називав це банею, а баня на думку полонених мусіла мати гарячу воду. На жаль, вони не знали, що ті “вошебойкі” стануть ще додатковою тортурою, і не один з них заплатить за ту “розкіш” своїм життям. Нова “вошебойка” це був барак, у якому містилася піч для нагрівання одягу до температури, яка мала вбивати воші і гниди. Спереду бараку була кімната, в якій містилися душі, але без гарячої води, хоч інколи появлялося трохи й теплої води.

Полонені мусіли під тією душкою вимитися, а потім переходити до наступної кімнати, де вони голі в неопаленій кімнаті чекали, часом дві і більше годин, на одяг, який був у розпеченій печі. Осінню, це можна було витримати, але взимку температура впала до 20 ступенів нижче зера, то вимріяна полоненими купіль стала тортурою. Обмившись у холодній воді, вони мокрі переходили до зимної кімнати, де температура завжди була дещо нижче зера. Там, голі і мокрі, вони чекали на свій одяг. Вода на них не замерзала, бо вони збивалися у щільний гурток і так грілися теплом своїх тіл. По такий “курації”, дехто перестуджувався і діставав запалення легенів. Ніякої лікарської опіки не було. Хворі вмирали. Смертність у таборі і так була висока, а “вошебойка” її побільшила. “Вошебойка” вошей не вигубила. Печі, які “пекли” одяг, не витворювали достатньої температури, щоб знищити всіх гнид. По кількох днях вошей було так багато, як і перед тим, і треба було переходити “курацію” наново.

Зима прийшла несподівано, жорстока зима. Температура від 20 до 30 ступенів нижче зера була майже постійно. Донбасці казали, що це звичайна температура і великих змін не буде. Втомлені і виголоджені полонені зима не перено-

сили легко. Вони, вправді, тепер були тепліше одягнені, але перебували весь час на морозі, а бараки не були опалювані. Вікон у бараках не було. Вибиті шиби були забиті дошками і шпарами продував вітер. Зимна цементова долівка діяла як холодильник. Нарі були з негебльованих дошок, на яких не було ані сінників, ані будь-якого накриття. Лягаючи спати, вони лягали тісно один побіч одного, щоб себе взаємно гріти. З іншої сторони, це не було практично. Коли один обертася на інший бік, всі мусіли робити те саме. Коли хтось мусів вийти на сторону, йому було важко дістатися на своє місце. Все це спричинювало багато напруження і мало поганий вплив на відпорність усяким хворобам. Мабуть, також причинювалося до зростаючої смертності. Трупів виносили з кожного бараку ранком, перед виходом до шахти, і складали у викопаній ямі посередині табору. Потім ніччю, спеціальні бригади полонених виносили їх на носилках у степ і там хоронили. Земля була замерзла й ослаблені полонені не мали сили копати глибокі могили і хоронили своїх друзів у плитких ямах. Юра нераз думав над тим, як це буде виглядати на весні, коли земля розмерзне. Але йому не прийшлося залишитися на Донбасі до весни. Найтепліше було в шахті, але там праця дуже виснажувала. Одного разу на шахті Юра розговорився з німцем, який дуже песимістично дивився на їх майбутнє. Він був переконаний, що більшість полонених не переживе зими і всі опиняться у степу в плитких могилах, якщо хтось ще залишиться, щоб їх похоронити. Юра і Нестор не поділяли його думок, але його опінія мала на більшість полонених негативний вплив. Вони знову почали думати, що єдиним виходом з тієї жадливої ситуації це втеча. І знову почали її обдумувати, помимо того, що в їх очах ще стояла жадлива сцена з трьома “поляками”, які відважилися тікати. Інколи до їх табору приходили полонені з інших таборів на Донбасі. Мабуть, їх переносили тому, що потребували більше робітників у якійсь шахті. Такі “нові” розказували про своє життя в інших таборах і хоч вони не розказували нічого такого, чого Юра дотепер не бачив, йому здавалося, що в іншому таборі було б краще. Що ж, така людська вдача. Завжди здається, що в сусіда трава зеленіша. Все хочеться зміни,

чогось нового, хоч та зміна може бути не накроще, а нагірше. Коли він над тим роздумував, йому нагадувалося, як тато йому розказував, що в Україні в 1918-1920 роках, люди, так як він тепер, хотіли зміни і навіть мали приповідку “нехай гірше, щоб тільки інше”. Він також хотів зміни. І коли команда табору рішила перевезти частину полонених до іншого табору, він не нарікав, коли його і Нестора приділили до команди, яку перевозили де-інде. І так вони опинилися в таборі у Макіївці, потім у Сталіно, пізніше перенесли їх назад до Макіївки, а вкінці, десь на початку грудня, знов привезли їх до табору біля Кадіївки.

Перед початком правдивої зими, часом, везли одну або дві бригади кільканадцять, а то й кількадесят кілометрів кудись, де бракувало робітників. Був жорстокий і вирішальний період війни і всі здорові мужчини були в армії. Полонені часто були єдиною робочою силою, якою советська власть могла послуговуватися. Одного разу пізньою осінню, завезли полонених на побережжя Азовського моря, десь між Ростовом і Таганрогом, навантажувати сіль. Праця була важка, але те, що Юра там побачив, залишилося йому в пам’яті на все життя. Наближаючись до берега моря, він вже здалека побачив дивний краєвид. Виглядало, що величезні простори були покриті снігом, на якому видніли копиці того снігу.

— Що до біса? — дивувався Юра — звідки тут сніг? У Донбасі ще снігу не було, а їдучи на південь вони заїхали в дещо теплішу зону. А там сніг! Але, скоро виявилось, що це не сніг, а сіль. На широких просторах, замість води була білесенька, як сніг, сіль згорнена бульдозерами у копиці. Він не тільки, що такого ніколи не бачив, але навіть не чув, що так можна видобувати, чи пак, збирати, сіль, і тому довгий час не міг зрозуміти звідки тут сіль взялася.

— Це ж море. Де поділася вода? Звідки стільки мілкої солі?

Йому це не містилося у голові тому, бо будучи учнем у народній школі, він був зі школою на прогульці в копальні соли у Велічці під Краковом. Сіль була під землею у великих брилах і робітники рубали її так, як тут “забойщики” рубають вугілля. Її видобували так, як вугіль у брилах. Дехто, з тих

брил різбив різні фігури і продавав їх туристам. Тому тут поля мілкої солі здивували Юру. Але знайшовся хтось, хто вже був у тих околицях на фронті. Він пояснив незнайкам, що тут Азовське море дуже плиткє і тому можна було збудувати величезну таму кілька кілометрів від берега, яка затримує приплив води. А тому, що тут влітку дуже гаряче, плитка вода, без допливу свіжої, випаровує, і на дні залишається морська сіль. Її згортають бульдозерами на купи, вантажать на машини і вивозять до спеціальних заводів для очищення. Юра не міг вийти з дива. Про таке він дотепер навіть не чув, і цей прекрасний, але дивний краєвид йому дуже врзався у пам'ять. А краєвид був дійсно прекрасний. Нагадував йому арктичний простір, що він бачив дома в кіно. Безмежний простір “снігу” від якого відбивалися лучі сонця і мерехтіли, мов зірки на небі. Здавалося, що ось-ось і на тому безмежному просторі появиться полярний ведмідь.

Полонені працювали при вантаженні автомашин до пізньої ночі. Переспали на березі “безводного” моря до ранку під “охороною” зміцненої команди вартових. Виявилося, що в одній машині везли для них хліб, який їм рано видали. Їли хліб, який перейшов смаком солі і запивали водою. По сніданку назад до праці. Праця була тяжка. Наповнювали мішки сіллю і заносили на плечах до машин. Повіяв легкий вітерець і підняв хмари пилу солі, який був в їх очах, у носі і з віддихом діставався до легенів. Люди кашляли, дехто блював. Працювали цілий день, бо “визволителям” треба було солі. Зупи не дістали, бо звідки її у степу взяти? Уночі скінчили працю і зараз поїхали назад до табору. Дехто був радий, що та праця закінчилася. Хоч сіль у легенях дошкулювала, то Юрі було чомусь жаль покидати цей казковий краєвид. Він закривав очі і в уяві бачив безконечний простір білої, як сніг, солі. Не хотів їх відкривати, щоб якнайдовше жити казкою і не бачити прикрої дійсности. У табір приїхали рано, і на їх величезну радість, того дня уже не мусіли йти на шахту до праці.

Весь той час хлопці мали щастя. Їх переносили разом, мабуть, випадково. Прийшла правдива зима. Впали сніги. У таборі почали кружляти чутки, що кількох полонених захворіло на плямистий тиф. Люта зима, тяжка праця, плюгаві

обставини життя зайшли Юрі і Несторові добре за шкіру і вони зовсім серйозно рішили тікати. Плян мали простий. Будинок шахти це велика дерев'яна структура, дуже провізорично споруджена. Внутрі коридори темні, заставлені різним шахтарським барахлом. Великі і малі скрині, мішки поскладані у великі копиці, різні сталеві линви і мотуззя, возики для воження вугілля і всяка всячина. Все це було поскладане так, що творило різні коридори, в яких або зовсім не було світла, або слабенькі жарівки, що ледве-ледве їх освічували. Недалеко входової брами були два ліфти примітивно побудовані з широких дощок, а горішня частина була відкрита. Такий ліфт дещо нагадував гондолю бальона. На щастя, світла у ліфті не було, а єдиним освітленням була мала лампочка, яку вартовий тримав у руках. У її світлі можна було бачити тільки свого сусіда, але через відкриту горішню половину ліфту, шахти не можна було бачити. Це й добре, бо коли б було видно шахту, з'їзд шістсот метрів примітивним і розтрясеним ліфтом, міг би декого добре налякати. Такими ліфтами шахтарі спускалися у шахту і виїжджали нею на поверхню. Ліфтами також вивозили зглибини шахти візки, навантажені вугіллям. Коли полонені входили до ліфту, щоб з'їздити вниз, вартові не звертали на них великої уваги, певно навіть не думали, що може знайтися дурень, який пробував би втекти зі шахти. Юра з Нестором вирішили почекати аж вони будуть працювати на нічній зміні. (Праця у шахтах тоді була на три зміни). Вони використовують темні коридори копальняної структури і коли всі будуть входити до ліфту, вони відступлять набік, поза великі дерев'яні скрині, які там стоять, а коли всі з'їдуть униз, вони вийдуть надвір, бо тоді вартові теж будуть у шахті. Недалеко від шахти були залізничні тори, якими завжди їхало багато вантажних потягів на захід. Потяги були довгі, їхали досить поволі, і хлопці вірили, що зможуть ускочити на такий потяг і поїхати ним на захід. Були переконані, що ті потяги мусять переїздити через Галичину або через Польщу. Вони рішили заховатися у барахлі в такому транспорті і не виходити аж поки не доїдуть до Галичини або до Польщі, а там вискочать з потягу і попросять людей помічі. Щоб по дорозі не вмерти з голоду, Несторові вдалося

вкрасти від якогось робітника на шахті півкружка макуха. Вони оба того макуха не їли, а зберігали на чорну годину. Чекали на нічну зміну, а тим часом настрої полонених у таборі щораз більше погіршувався.

Щораз частіше говорили про плямистий тиф, на який хворіло, казали, вже багато полонених. У їхньому бараку тифозників ще не було. Праця в шахті, яка Юрі спочатку подобалася, тепер пригноблювала його. Він нераз задумувався. Йому було важко уявити собі, як люди можуть ціле своє життя працювати глибоко під землею і не нарікати на цю каторжну працю. Зокрема молоді дівчата. Вони, як борсуки в темних норах, глибоко під землею. Коли він подумав, що над ним шістсот метрів землі, йому серце починало скоріше битися і він почувався ніяково. Йому здавалося, що він у гробі. Шахтарам завжди грозила небезпека. Він чув розповіді, що десь там вибухнув газ, в іншому місці завалилася стеля. При таких аваріях завжди були жертви. Покалічені і вбиті. Тепер, коли хлопці рішили втікати, Юра часто думав про це і надіявся, що незадовго прийде кінець його мукам.

Врешті прийшов очікуваний час. Було це перед латинським Різдвом. Юра знав, що наближається латинське Різдво, бо німці вічно на цю тему говорили і жалувалися, що знов не будуть на Різдво дома. Ті німці, які мали сім'ї, жінок, дітей, мали причину журитися не тільки собою. Німецькі міста були нищені бомбами з американських і англійських літаків, і більшовики про це кожному з насолодою розказували. Полонені вже не знали, чи, помимо їх жахливого життя, вони не є безпечнішими в полоні, як їх сім'ї у "Гаймат" (батьківщині). Прийшов вечір і їх бригада вийшла на працю. Довга дорога степом до шахти була засипана снігом і їх тому вигнали на працю скоріше, щоб дійти до шахти перед північчю. Виглядало, що все йде згідно з пляном. На шахті всі згуртувалися біля ліфту і збилися у щільний гурток, бо проникливий степовий вітер вдирався через відкриту браму і крізь їхні куфайки. Навіть вартовий став між полоненими, для охорони від вітру. Чекаючи на ліфт, хлопці усунулися на сам кінець гуртка. Було темно і ніхто не звертав на них уваги. В дійсності було два ліфти. Один стояв все на верху порожній,

а другий завжди був внизу. Коли один їхав вниз, то інший їхав вгору. Юра і Нестор ніколи не бачили, щоб оба ліфти були рівночасно наповнені людьми. Один завжди був порожній. Вони були переконані, що один ліфт є завжди порожній, щоб не перевантажувати механізму, який їх тягнув. Коли прийшов час входити до ліфту, всі почали пхатися, щоб скоріше втекти від холодного вітру. Вартовий запхався перший. Юра і Нестор усунулися набік, ніхто їх не побачив і ліфт поїхав вниз без них. Серце Юрі почало скоріше битися. Що вони зробили? Він радів. Йому здавалося, що він вже вільний. Але теж й інше почуття пробивалося. Не ворожило нічого доброго. Нестор шарпнув його за руку і вони вже були готові бігти до залізничних торів. Раптом відкрилися двері ліфту, який виїхав нагору і з нього висипалася бригада полонених з двома вартовими. Вони чомусь запізнилися з виїздом наверх, і виїхали тоді, коли їх бригада з'їжджала вниз. Такого ніколи не було. Вартові їх відразу побачили.

— Ви куда?, — крикнув один. Вони завмерли. Їх серця не те, що товклись мов скажені, але їм здавалося, що вони висунулися з грудей і зайшли їм аж у горло. Через їхні голови почали блискавками пересуватися різні думки. Що робити? Нагло спасенна думка майнула в голові Юри. Він одним рухом спустив штани і присів.

— Атправітса таваріщ, атправітса, у нас панос.

— А ти что, сукін син, здесь паскудіт взялся? А где ваша бригада? — звернувся до Нестора.

— З'єхалі вниз, — не охочо відповів Нестор.

— Лезте аба в ліфт. Павезу вас к вашей бригаде, — закричав вартовий, вилаявшись матюками. Що ж було робити? Всі пляни пропали й незабаром вони оба були у шахті зі своєю бригадою. Їх вартовий насварив на них, але не побив, і, що важливіше, не повідомив команди табору, бо ніхто ніколи їх на допити не кликав.

Вони були розчаровані і пригноблені невдачою, але тоді не могли знати, яке щасття вони мали. У таборі щораз більше ширився плямистий тиф. “Вошебойка” не працювала так, як більшовики плянували, і вошей не вдалося зліквідувати. По кожній душі і розгріванні одягу їх скількість зменшувалася,

але за два-три дні їх знову була велика маса. У таких обставинах контролювати плямистий тиф, який власне розносять воші, було неможливо. Вкінці команда табору була змушена закрити цілий табір і проголосити карантену. Юра вже цього не знав, бо впав жертвою тифу. Дуже висока гарячка, при ослабленні цілого організму збила його з ніг, і він утратив притомність. А сталося це так. Кілька днів по невдалій спробі втекти їх бригада готовилася йти на роботу. Вони працювали на нічний зміні й у бараку було темно, бо одна маленька жарівка на весь барак, не могла його освітити. Юра, як звичайно, готовився до перевірки, яку вартові переводили перед відходом, але йому нагло зробилося слабо і він упав. Не зомлів, але в очах йому потемніло і він не міг втриматися на ногах. Нестор поміг йому встати, але полонені потягнули його до світла і почали оглядати, розстібаючи йому куфайку. Юра не протестував. Йому було зовсім байдуже, що з ним діється. Раптом один з німців викрикнув:

— Геть від нього! Він має тиф! — Всі відступили, мов від прокаженого. Один Нестор не втратив голови і побіг до вартового сказати, що Юра має тиф, і його на роботу брати не можна. Вартовий з тим скоро погодився, але на крик Нестора, що Юрі треба лікаря, він тільки махнув рукою і сказав:

— Что ти? С ума сайшов? Какаво врача? Іді! Стройса!

Нестор поміг Юрі дійти до нар і там його оставив. Коли бригада вернулася з шахти, Юра вже не знав, що з ним діється. Він мав високу температуру і це, разом з ослабленням, зовсім його знесило. Полонені боялися тифу, але не знали, що робити, щоб його уникнути. Врешті, всупереч протестам Нестора, Юру стягнули з нар і положили на цементовій долівці, по другій стороні бараку, трохи дальше від нар. Того дня до бараку прийшла група НКВД-истів, мабуть, якихсь медиків, вони казали всім роздягнутися і, не торкаючи їх руками, оглядали зі всіх сторін. Наслідком того весь барак опинився під карантеною, а за кілька днів закрили і весь табір. Нікому не дозволено з табору виходити, ані до табору входити. Це означало, що полонені врешті були “на курорті” і не мусять йти до важкої праці. “Кто не работает, етот не

кушаєт”, каже комуністична доктрина. Так і тим разом, коли замкнули табір, то зменшили пайку хліба з 400 грамів на 200. Юрі це різниці не робило, бо він їсти і так не міг, але ті полонені, які ще не мали високої температури, почали дуже нарікати і їх огорнула розпука. Тих, хто діставали червоні плями на тілі, ставало щораз більше. Коли їх температура підносилася, їх стягали з нар і клали на долівці побіч Юри. Практично, на уникнення тифу це впливу не мало, але їм здавалося, що для тих, які ще тифу не мають, так дещо безпечніше. Незадовго полонених на цементовій долівці було більше, як на нарах.

Нестор показав себе правдивим другом. Юра їсти не міг, і віддавав свою пайку хліба Несторові. Його палила гарячка і він хотів пити, але звідки взяти води? Встати не міг, але навіть якби міг, він не зайшов би по воду до середини табору, і там часто води не було. Вода була тільки для потреб кухні, а полонені мусіли обходитися без неї, чи, в дійсності, тільки з мінімальною кількістю і тільки тоді, коли їм пощастило її дістати. Нестор був дуже моторний і вмів всюди залізти. Так і тим разом він якось нав’язав контакт з тими, що працювали на кухні, і від них діставав кожного дня велику пушку “кави”, яку приносив Юрі. Ця кава була йому дуже потрібна і він на неї чекав цілий день з нетерпеливістю. Випивши каву, йому на короткий час ставало легше. За неї він був Несторові безмежно вдячний і ніколи в житті того не забув. Більшість дня Юра перебував у стані півпритомності. Ніби чув, що говорять, але часами не все розумів. Усе переходило мимо нього, мов би до нього не відносилось. Передусім йому не хотілося говорити. Тепер, коли хворих був повний барак, до них кожного ранку приходив “врач”. Він міряв їм температуру і на тому кінчилося. Юра чув добре як “врач” витягнувши термометер йому з під пахви, говорив до свого помічника: сорок адін шість. (Температура сорок один і шість десятих степенів, це майже максимальна температура тіла, зазначена на термометрах системи Цельзія) На якого чорта треба було йому це знати? Ані цей “врач”, ані його помічник, ані ніхто інший, нічого для хворих ніколи не робили. Якби не Несторева кава, то він не пережив був би тієї клятої хвороби. Сцена

з мірянням температури повторялася щоденно. Юра лежав у гарячці десять днів. Встати не міг і не міг вийти на сторону. В тій справі навіть Нестор не міг йому нічого допомогти. Він і так ризикував своїм життям, підтримуючи Юрі голову, коли той жадібно пив зі заржавілої пушки “каву”. Його воші могли легко перелізти на Нестора і його заразити.

Одного разу до півпритомного Юри підійшов німець і обережно, щоб до нього не доторкнутися, почав з ним дивну розмову. Хотів знати звідки він, чи має сім'ю, де вона живе і як до неї дістатися. Врешті спитав, чи він має щось біля себе, що хотів би передати сім'ї. Як його колись звільнять з полону, можливо він заїде до його рідних і розповість про нього, передасть їм щось від Юри на пам'ятку. Юра зрозумів: німець був переконаний, що Юра довго не буде жити й хотів зробити йому останню прислугу. Розуміючи, що він йому зла не бажає, все таки мова німця роздратувала його. Юрі й на думку не приходило, що він може вмерти. Зібравши всі свої сили, обурений сказав йому, що він не вмере і хай німець йде до чорта і пильнує себе, бо він перший може померти. Німець, не розуміючи чому умираючий юнак так роздратувався, махнув рукою і відійшов.

Десятого дня вранці Юра пробудився і почув голод. Нестор зрадів і дав Юрі його пайку, яку він з'їв з апетитом. Коли “врач” зміряв його температуру, гарячки вже не було. Але встати не мав сили. На нари лягти не міг, бо був у загноєній одежі. Через десять днів він не міг вийти на сторону, а мусів робити під себе. Щастя, що в шлунку багато не мав страви.

Тих, хто не хворів, вартіві забирали до якоїсь легкої праці в таборі. Іноді брали їх до праці поза табором, але тільки тоді, коли це не вимагало контакту з місцевими людьми. Однією з таких праць було випорожнювання лятрин. Лятрина — це довгий рів, глибокий на кілька метрів, з прикріпленою вздовж поперечкою, на яку полонений міг сісти. Нестор пізніше розказував, що коли Юра був хворий, його кілька разів забирали до вичищування лятрини. Вони вичерпували кал німецьким шоломом, прикріпленим до довгого дручка, і в бочках вивозили в степ. Майже в кожній лятрині на дні знаходили втопленого полоненого. Такий нещасливець тратив

на поперечці рівновагу й падав у лятрину. Слухаючи те, Юрі робилося млосьно.

— Господи! Така смерть!, — думав. — Вже краще померти від тифу.

Разом з Юрою тисячі полонених хворіли плямистим тифом, і вмирали сотки. Яма в центрі табору була наповнена трупами. Команди, що їх вивозили в степ, не встигали їх закопувати. Дивно, що не всі хворіли. Вошей контролювати не було можливо. Чому Нестор, який весь час був біля Юри, не захворів? Виглядало, що це могло мати якийсь зв'язок з ін'єкціями проти тифу перед відходом на фронт. На ті питання відповіді ніхто не мав, але чи це мало значення? Все, про що тепер Юра думав, то якось підкріпитися, повернутися до сил. Якось вичистити одяг.

Сили встати Юра ще не мав, але вже міг піднятися, щоб сісти. Сьогодні він вичистить свої штани. Повзучи на животі, як колись в Нойгамері на вправах, він виліз з бараку й підповз до снігу. Стягнув штани й обмився снігом. Тоді вивернув штани навиворіт і вичистив їх снігом, як міг. Затягнув їх на себе і поповз назад до бараку. Ця робота так його втомила, що він твердо заснув. Як Нестор вернувся з роботи, то розбудив його, бо боявся, що йому щось поганого притрапилося.

Юра поволі виздоровлював. Його молодий вік переборов недугу і він знов став на ноги. Почав ходити, але запримітив, що тратить слух. Це його перелякало. Розмови між полоненими, які він перед тим чув виразно, доходили тепер до нього як притишений, невиразний гамір. Як раз кинув на цементову долівку бляшану пушку, то не чув жадного звуку. Нестор мусів кричати, щоб він його почув. На щастя, один німець, який колись працював у військовому шпиталі, потішив його, що по плямистому тифі людина хвилює тратить слух.

Прийшло латинське Різдво. На згадку, що у це велике для всіх християн свято, вони мусять мучитися, не мають жадних вісток від своїх сімей, і не можуть їх повідомити про свою долю, полонені впали в ще більшу депресію. “Советський Союз — це модерний Вавилон, але Вавилон процвітає у добробуті, а тут нечувана нужда”, — часто думав Юра.

— Німці журилися не тільки собою, але також своїми сім'ями. Журилися, бо їхні сім'ї нічого про них не знають і думають, що вони загинули на фронті. Журилися, бо вони не можуть повідомити своїх родин про те, що вони ще живі, але в бруді, в нужді, завошивлені, у холодному бараці, голодні, чекають на долю, яку їм приготує всемогуче НКВД.

Доперва тепер Юра зрозумів, яке щастя, що їм не вдалося втекти з табору. Він вже тоді мусів бути заражений тифом і захворів би в дорозі, у степу. А це, без сумніву, означало б смерть.

Почали ходити поголоски, що їх з Донбасу кудись перевезуть. Знесилені тифом на Донбасі не були потрібні і забирали місце тим невільникам, яких можна тут на їх місце привезти. Воєнна індустрія потребувала багато вугілля для заводів, які продукували зброю, зокрема — танки. Місцевих робітників не було, бо всі здібні до військової служби були в армії. Всю чорноробочу працю у шахтах виконували полонені, але до праці в копальнях вугілля було потрібно людей здорових і сильних. До бараків щораз частіше приходили НКВД-исти, і їм пильно приглядалися. Вкінці почали декого вибирати і переносити до інших бараків. Юра вже тримався на ногах досить добре, його слух повернувся і він не хотів даліше уважати себе за хворого. Він почувався ліпше в оточенні тих, хто мав трохи сили і, що найважливіше, мав ще трохи сильної волі до життя. Отож, він намагався показати собі самому і всім довкруги, що він вже здоровий.

Його і Нестора перенесли зі “сильними” полоненими до іншого бараку і всі говорили, що їх заберуть до іншого табору. Тішився, що й тим разом його не розділили від Нестора. Він справді почувався краще і якби був мав нормальне харчування, то без сумніву, скоро був би прийшов до повного здоров'я. На жаль, на двісті грамах хліба денно це було неможливе. Одного дня підїхали вантажні авта і їм наказали на них вантажитися. Не йшло це так зручно, як колись, але при взаємній допомозі, їм вдалося на машини вилізти.

— Не їдемо далеко, — завважив Юра. — Машинами, мабуть, не будуть нас далеко везти.

— Може ні, — відповів Нестор ляконічно. Дійсно дорога

не тривала довго. Їх довели до табору в Сталіно, який вони вже знали.

— Чому? — дивувався Юра. — Тут також копальні вугілля і така сама праця, як у Кадіївці.

Але їх до роботи не післали. Вони довідалися від інших полонених, що тут збирають усіх недобитків по різних хворобах, а зокрема по тифі. Ніхто не знав, що з ними буде, але вони думали, що їх звідтам кудись вивезуть, бо до важкої праці вони справді не надавалися. До табору привозили щораз більше полонених. Всі були по якійсь серйозній хворобі. Найбільше було тих, що пережили плямистий тиф, або тифу не мали, але під час пошести були разом з тифозниками. У них хвороба могла ще розвинутися. Приїхало теж більше полонених з табору в Кадіївці. Їм сказали, що приготовляється транспорт і їх заберуть до іншого табору. Але куди вони пойдуть, ніхто не хотів їм того сказати або, у дійсності, сам того не знав. Почалися довгі перевірки і розділювання до вагонів. До кожного вагону приділювали по тридцять п'ять людей. Тим разом перевірки були скомпліковані: приготовлювано списки, щоб люди знали в яких групах збиратися до транспорту. Людей розділювали по азбучно. В той спосіб легше буде приготувати списки тих, що відїжджають. Тоді вони ще не знали, що ті списки, на новому місці стануть для НКВД-истів єдиним джерелом інформації хто доїхав, а хто помер у дорозі. Ті поазбучні списки спричинили Юрі і Несторові серйозну проблему. Перший раз від їх стрічі в таборі в Бродах їх розділили. Юру охопила розпука. Вправді вони ще далше були разом у тому самому бараці, але були призначені до інших вагонів. А сталося це тому, що Нестор, який в дійсності називався Нестор Жубрид, щоб його прізвище звучало більше по-польськи, подавав себе за Толька Жубрида. Юра також не був під своїм правдивим прізвищем. Коли таборові власті в таборі у Бродах випитували полонених хто вони, як називаються, де служили, він у страху змінив своє прізвище на Поморські. Він боявся, що його правдиве прізвище може виявити, що батько був в Армії УНР, а він сам може зрадитися, що був воїном Дивізії “Галичина”. Поморські називалася його тета, що була одружена з поляком

у Кракові. Вона не мала дітей і могла легко доказати, що Юра не є її син. Він надіявся, що вона додумається в чім справа і поінформує батьків. Коли б НКВД вимагав від нього пояснення, чому він сказав неправду; він виправдувався б тим, що його не зрозуміли, бо ані він не знав російської мови, ані вони польської. Але показалося, що це було непотрібне, бо ніхто нічого не перевіряв

Провірки, пов'язані з виїздом, тягнулися довго кожного дня і вже всім надоїли. Що було перевіряти? Вони стояли годинами на морозі, а вартіві їх рахували. Потім уставляли їх групами по вагонах і відчитували прізвища. В такий спосіб Юра з Нестором довідалися, що вони поїдуть в інших вагонах.

— Але що ж? — думали, — де б ми не заїхали, там на місці будемо старатися якось злучитися. “Немає неможливих речей”, казали їм інструктори в Нойгамері. Час летів, вони не працювали, але й до сил не приходили. Багато з них почало почуватися гірше. Багато полонених захворіло на бігунку. При виснажених організмах, така “хворібка” викінчувала їх зовсім. Смертність знову зроста. Як хтось дістав бігунку, друзі дивилися на нього, як на такого, що вже одною ногою у гробі. Якщо до трьох днів вона не минула, то він ставав серйозним кандидатом на “виїзд до св. Петра”.

Одного ранку, десь під кінець січня, коли вигнали їх знов на перевірку, вони побачили на рейках біля табору довжезний потяг. Не рахували вагонів, але потяг виглядав так, як ті довжезні транспорти танків, які вони не раз бачили. Провірка, як звичайно, тривала довго, але коли закінчилася, їх вже до бараків не заганяли, але порозділювали на групи по тридцять п'ять людей, на підставі тих поазбучних списків, які так довго і “копітко” підготовляли, і вартіві з криком і прокльонами, пігнали колони до потягу.

“Яка це вигода не мати багажу”, — думав Юра з дозою сарказму. — Не треба навіть вертатися домів по речі. Прямо давай з поля до потягу”.

Там їх порозставляли коло вагонів і так залишили. Доперва під вечір, голодних, бо їсти не було як роздати, майже штивних від зимна, позамикали у вагонах.

Чого ж тільки тридцять п'ять людей на вагон? — злився

Юра. Літом коли було гаряче і люди мліли, до вагонів запи-хали по сорок і більше. Місця не було, щоб лягти і вони мусіли спати сидячи, а тепер, коли зимно й більше тіл могло б трохи нагріти вагон, вони дали по тридцять п'ять людей.

Юрі бракувало Нестора. Не мав з ким поділитися думками. А думати було над чим. Їх кудись везуть: але куди? Як довго будуть їхати?

Полонені у вагоні, виглядали жалюгідно. Всі помітно ослаблені. Дехто мав бігунку, а це в таких обставинах не ворожило нічого доброго. “Що з ними по дорозі станеться?, — думав приглядаючися їм. — Якщо довго будемо їхати, багато з них не витримає дороги і помре”.

Йому навіть на думку не приходило, що може й він не витримає. Йому все здавалося, що йому нічого не може статися. Він видержить і виживе. Може й добре, що він так думав, бо ті, хто думав інакше, скоріше заломлювалися морально і фізично. Тепер, щоб випорожнитися, вони не мали навіть традиційної “парашки”, скриньки з аmunіції, яка була їх невідступним другом у часі літніх транспортів. Тепер за лятрину служила мала діра, зроблена в підлозі вагону. Спочатку, це виглядало гігієнічно, бо все полетить з вагона і не буде смердіти. Вони навіть не знали, що тією дірою будуть діставати воду до пиття. Поки ще стояли, їм принесено по відрі води до вагону і по два сухарі на особу. Навіть не мусіли виходити з вагонів, щоб воду принести. Принесли її самі вартові.

“Мабуть тому, — думав Юра, — щоб не мусіли більше рахувати і перевіряти, чи хтось з тих півнебіжчиків не втік”.

Ніччю потяг рушив. У вагонах було зимно. Вони збилися вкупу, тиснулися до себе, щоб хоч трохи загрітися, але це не зовсім їм вдавалося. Ноги замерзали і люди почувалися, що стоять на дерев'яних дручках. Ранком запримітили, що один німець уночі помер.

“Це перша жертва, — думав Юра. — Буде їх більше? Скільки?”

Коли потяг затримався на якійсь зупинці, вартові почали бити п'ястками в двері вагонів і викрикувати: “Сколько падохло?”

Видно передбачали, що багато в'язнів не доїде до мети. Коли їм відповіли, що один помер, то трупа не забрали. Коли пізніше вартовий приніс у мішку сухарів, виявилось, що їх було тільки на тридцять чотирьох людей. Потяг поїхав. Полонені зрозуміли, що ніхто трупа не забере. Це була для них лекція. Рішили, що як хтось помре, вони вартовому не скажуть, хіба він відкриє двері і сам побачить. А так вони будуть мовчати, одержувати сухарі на всіх, і надвижкою ділитися. З трупа вони стягнули весь ужиточний одяг і роздали його тим, хто найбільше того потребував. Одяг не був чистий, але те для них не було важне. Вони розуміли, що можуть з холоду серйозно захворіти або померти. Надіялися, що на якійсь зупинці вартові принесуть відро води, однак води того дня не дочекалися. Їх почала мучити спрага. З розпуку жадібно лизали шруби й інші залізні скоблі, які замерзли і покривалися льодом або інеем. Але цього не вистачало. Хтось впав на думку зловити трохи снігу через діру в підлозі. Взяли від мерця пушку, яку він за життя уживав як миску на зупу, прив'язали до неї кусок якоїсь шмати. Один ліг на підлогу і через діру приглядався, чи потяг не переїжджає понад снігом. Іноді траплялося, що між рейками накопичувалося дещо снігу, але зловити його в пушку, що висіла на куснику шмати, не було легко. Той, хто мав цю функцію, як тільки побачив, що під потягом є сніг, вкладав руку в діру й намагався його троха зловити. Це не все вдавалося і забирало багато часу. Але час, це єдине, що вони мали. Витягнувши трохи снігу, часто забрудженого, насипував його на витягнені руки спраглих полонених. Цей сніг був майже єдиним джерелом "питної" води, бо за цілий час їхньої подорожі воду дали їм лише два рази. Відро води було їм тепер нараз забагато, але залишена вода скоро замерзала й вони лід мусіли кидати на брудну підлогу, ламати його і так ділити між друзями. Брудний сніг, з залізничних рейок, послаблював стан і так вже ослаблених полонених, зокрема хворих на бігунку, яку вони називали з російська "панос". Хто дістав "панос", за малими винятками, вмирав. Кожного мерця відразу роздягали догола, а його шматтям ділилися. Коли вартові питали: скільки падохло? вони відповідали: ніхто. Коли вартовий приносив

сухарі, вони лише трохи відсували двері, мов би боялися, що полонені, які ставали крутом дверей, щоб він нічого не бачив, на них кинуться. Вартові забирали, порожній мішок. Кожного дня їх ставало менше, а пайку сухарів діставали весь час на тридцять чотирьох. Дорога тягнулася і тягнулася. Кожний думав тільки про самозбереження. Коли хтось умирав, ніхто його не жалів, а мав на думці: чи він має на собі щось, що, зможе використати для себе? Вони були, як потопаючий, що хапається за соломинку.

Юра годинами стояв спертий об стіну вагону. Сидіти на долівці довго не міг, бо вона була зимна. Сидячи, ноги і ціле тіло ставали здерев'янілі і йому було важко встати. Боявся, що коли доїдуть до мети, він не зможе ходити. Він вдивлявся у стіс голих трупів, що замерзли і лежали в гротескних позах, і нічого не відчував. Тільки, мов у гіпнозі, повторяв у думці: “Мене там не положать. Я виживу”.

Як довго їхали, ніхто з них не знав. Дехто казав, що десять днів. Це було можливе, бо число трупів показувало на таку довгу дорогу. Ті, що ще жили, були півмертві. Задеревілі від зимна, їм було важко навіть триматися на ногах.

Прийшов день, коли ця геєнна закінчилася. Потяг затримався, але ніхто не мав енергії ані охоти подивитися через шпари де вони. Стояли довго. У минулому вони б товпилися біля дверей і шпар у стінах з цікавості.

Надворі почалася метушня. Вартові, як звичайно, з криком відкривали двері вагонів: “Вибрасівай падохлих!” Вони, мабуть, знали, що смертність у вагонах велика, але не маючи що по дорозі з трупами робити, вдавали, що вірять полоненим. Полонені, хитаючись на ногах, почали тягнути своїх померлих друзів до дверей вагону. Ослаблені вони тягнули їх понад силу і зсували їх з вагонів. У їх вагоні померло двадцять. Ті трупи хтось забирав, але їх це не цікавило. Їх навіть не цікавило, до якої місцевості приїхали.

— Вилазі! — кричали вартові.

Полонені почали поволі злазити з вагонів. Падали і не могли встати. Інші старалися їм помагати, але часто падали самі, і тоді оба лежали, жалісно дивлячись в очі іншим, з німим бланманьям: “Поможіть друзі! Я сам не встану і тут

помру”.

Хто мав силу, помагав тим, що впали, але їх не було багато.

Юра думав, що він ще має трохи сили, але коли зійшов з вагону, його коліна почали тремтіти і він мусів опертися на вагон, щоб не впасти. Почав розглядатися, надіючися, що побачить Нестора. Його не було, але Юра побачив страхотливу картину: перед ним лежала копиця трупів, всі трупи були голі, кістки обтягнені почорнілою шкірою лежали у гротескних позах — витягнені замерзлі руки, відкриті очі, відкриті роти, одні лежали на плечах, інші боком або на животі, дехто мав затиснений п'ястук, мов би грозив, дехто мав витягнені руки вгору, мов би благав у небес пімсти; лежали у таких позах, як їх у вагонах положили ослаблені друзі.

Юра жажнувся. Як пізніше він дізнався, по дорозі померло понад шістсот полонених. “Господи! — подумав. — Як Ти можеш на таке дивитися?” Нагло пригадав собі: “Де Нестор?” Знов почав розглядатися. Він був здоровий, як ми виїжджали. Як я вижив, то немає сумніву, що й він живе”, — потішав себе. Але не побачивши його ніде між тими, що приїхали, він рушив дорогою до табору. По дорозі вже сунулися ряди примар. Вартові, як ті собаки, бігали довкруги і кричали: “Іді! Іді! Пашол!”

Але йти не було легко. Було ховзько і треба було йти підгору. Вони йшли поволі, ставляли ноги обережно і з напруженням. Падали. Встати не могли і благами друзів, щоб їм допомогли, але майже ніхто не мав на це сили. Боялися, що, помагаючи тому, хто впав, самі впадуть, а вартові не допоможуть і прийдеться обом на дорозі перед табором, замерзнути на смерть. Але сильні робили героїчне зусилля і помагали друзям. По обох боках дороги до табору, зібралися родини НКВД-истів. Старші і молодші жінки тримали дітей за руки, а деякі з дітьми на руках. Мужчини в мундирах НКВД і цивілісти. Вони не тільки приглядалися на це, як на якусь п'єсу в театрі, але за кожним разом, як полонений упав, вони вибухали сміхом і викрикували: “Фріц! Курка, яйка єсть?”. Такі вигуки Юра чув під час “парадних” маршів у Києві. Вони нагадували німцям ті часи, коли вони, шукаючи

за харчем, викрикували до людей в селі кілька слів, які вони по-російськи навчилися. Тепер, коли вони бачили німців “суперменшів” переможених і знесилених, вони зі сарказмом їм це нагадували.

Юра знав, що німці поступали з населенням жорстоко. Але він також знав, що НКВД-исти не були ані на йоту кращими від німців. Він знав про масакри цивільного населення у “визволеній” Галичині, у Львові в Бригідках, він знав про концентраційні лагери, населення яких складалося в більшості з українців, він знав про їх злочини поповнені над українським населенням у Вінниці, знав про їх звірства під час чисток у тридцятих роках, коли навіть його стрийка, рідного брата його батька, який не хотів жити під польським чоботом у Галичині і обдурений, шумною назвою “Українська Радянська Республіка”, перейшов Збруч з наміром поселитися в Україні, розстріляли за те, що почував себе українцем.

Приглядаючись тим жінкам, які привели дітей подивитися на людське страждання, він не міг зрозуміти, що сталося з людьми. Чому людство так низько впало. Він розумів боротьбу з ворогом, який має в руках зброю. Але насолоджуватися трагедією інших це вже нижче звірини, це садизм. Коли б він бачив НКВД-иста в таких жахливих обставинах як тепер вони, то не завагався б навіть на одну хвилину, щоб йому не допомогти. Він сам тепер не хотів від них жадної допомоги, але це, що ті жінки насолоджувалися жахливим видом півмертвих і вмираючих людей, наповняло його огидою. Він уважав це збоченням. НКВД-исти мабуть з адміністрації табору, були добре вдягнені і відживлені. Юра дивився на них і у ньому кипіла кров. О, як він бажав, щоб у нього вступили сили! Він не пожалів би свого життя, але задушив би хоч одного з тих садистів. Та йому було не до того. Він ледве ставив ноги, вони тряслись і коли б хотів витягнути руку, щоб котрогось вдарити, то він йому нічого не зробив би. Сам впав би трупом на замерзлій дорозі під сміх жінок і дітей розбавлених видовищем. О, ні! Він запанує над собою і смирно піде до табору, і не дасть їм нагоди забавлятися його смертю.

Ледве живих полонених впустили до бараків, де вони

попадали на підлогу півпритомні із втоми й зимна. Так перележали до ранку. Бараки мали двері, що закривалися і ошклені вікна. Вітер не дув скрізь них і тепло людських тіл, трохи нагріло нове приміщення. Тіла полонених нагрілися і вони поволі оживали. Ніхто не знав що сталося з тими, що не дійшли. Пізніше, говорили що їх лишили на дорозі, де вони замерзли.

Перший день у таборі був спокійний. Навіть їх не рахували. Ранком привезли у великому кітлі гарячу зупу, в якій було трохи якоїсь зеленини, і роздали по чотириста грамів хліба на особу. Це була перша “нормальна” їжа від виїзду з Донбасу.

Юра постійно думав про Нестора. Він вірив, що Нестор вижив транспорт і десь тут є. Без Нестора він почував себе самотнім. Не мав з ким щиро поговорити, поділитися думками. Німці для нього чужі люди і він з ними зжитися не міг. Час плив, Нестора не було, і Юра поволі тратив надію, що його ще побачить.

Почалися знов довгі провірки. Викликували прізвища всіх, хто виїхав з Донбасу. Викликували прізвище Нестора багато разів кілька днів підряд, але він не зголошувався. Врешті їх перестали вичитувати.

Юра усвідомив собі, що Нестора в таборі нема. Що з ним сталося, він ніколи не довідався. У глибині душі мав надію, що Несторові пощастило по дорозі втекти, але розум казав йому щось зовсім інше. По дорозі половина транспорту вимерла. Втеча була неможлива, і він поволі, з жалем, мусів погодитися з думкою, що Нестор, друг зі шкільної лавки, з ким він пережив стільки місяців того нелюдяного життя, помер по дорозі до Мінська і його тіло було в тій макабричній копиці трупів на станції. Чому він помер? Він же навіть тифу не мав?

Цей величезний табір, до якого доїхали і в якому містилося коло десять тисяч полонених, був побудований коло шість кілометрів від столиці Білорусії, Мінська. До праці ще довго не ходили. Аж до весни. Проголосили, що частина табору, в якій примістили прибулих з Донбасу, знаходиться під карантеною. З однієї сторони це добре, бо вони не мусіли

працювати, а з другої сторони, вони не могли вийти поза дроти, і не могли побачити навіть цілого табору. Табір був кількасот метрів від залізничної колії, якою безупинно їхали транспорти танків і гармат. Потяги були довжезні і Юра радо їм приглядався. Він уявляв собі, що вони їдуть через Польщу і коли б він на такому потягу був, він міг би в Польщі легко з нього зіскочити і змішатися з людьми. Не думав над тим, що у лахміттях підв'язаних дротом і мотузком, з ногами завиненими газетами й всуненими в опону від мотоциклета, він змішатися з людьми не міг би. Всі відступили б від нього, як від чуми.

Карантена мала закінчитися за сорок днів, але на протязі тих сорока днів хтось помер, і неможливо було знати, чи помер на якусь хворобу, чи з виснаження. І карантена продовжувалася. Їх бараки були оточені колючим дротом і творили щось у роді табору в таборі. Через дроти вони бачили, що табір був величезний і довжезні колони полонених виходили на якусь роботу. Їм з іншими полоненими було заборонено контактуватися, і тому їм було важко щось довідатися.

Провірки тривали далше. Два рази на день. Рано і вечором їх виганяли перед бараки і рахували. Це виглядало дивним, бо як міг хтось утекти, коли вони на роботу не ходили і були оточені дротами в таборі, який у свою чергу був оточений дротами і обставлений вартою. Не працюючи, полонені набирали трохи більше енергії і шукали за якимсь заняттям.

Вони не мали чим ділити хліба, а розривали його на нерівні шматки. Та хтось найшов на землі перед бараком цвях, поклав його на камінь, а другим каменем клепає його так довго аж зробив з нього малий ніжик. Той ніжик служив для розділювання хліба. Всі були дуже горді з тієї винахідливості. Але насолода ножиком не тривала довго.

Ніхто не знав, як НКВД-исти довідалися, що вони мають “небезпечну” зброю, і вночі зробили обшук бараку. Усім казали роздягнутися до гола і вийти надвір, а самі перевертали все, доти поки не нашли ножика. Щасття, що полонені не сховали ножика, а то позамерзали б надворі на смерть, хоч

були збилися в тісний гурт.

Вони, одначе, не скапітулювали, а шукали за цвяхами і коли знайшли, відразу виклепували новий ніжик. Ті, що це робили дійшли до такої вправи, що ніжик виглядав як справжній фабричний. Взимку вони ножики перед НКВД-истами не ховали, щоб ті могли його скоро знайти, й щоб не дістати запалення легенів чекаючи голими надворі. Коли потепліє, будуть ті ножики так ховати, щоб їх і чорт не знайшов. Тим часом, НКВД-исти робили обшуки за ножиком принаймні два рази на тиждень, і завжди вночі. Чому вночі? Бо збуджена зненацька спляча людина не здібна на плянові акції.

Знов почали їх гнати до бані, чи пак, до “вошебойкі”, де вони знову переходили рутину відвошивлювання. Ця процедура відбувалася в ночі мабуть, тому, щоб вони не мали контакту з іншими полоненими і не передали комусь хвороби. Цим разом був успіх. Вошей почало ставати менше, аж вкінці, диво над дивами, вони вошей позбулися. Але смертність знову почала зростати, а причиною могли бути нічні купелі. Трупів вивозили тільки під “больніцу” — це барак, який служив ніби за шпиталик. Перед ним була викопана величезна яма, в яку скидали трупів. Пізніше їх інші закопували на полях поза табором. Вошей позбулися, але на їх місце були блощиці. Щурі теж були їх постійними “друзями”.

Блощиці. Коли приходила ніч, ті малі, але завзяті насікомі пили їх кров безкарно. Скільки б їх не вбив, їх ніколи не було менше. Вдень вони сиділи в щілинах між дошками нар, а вночі вилазили шукати поживи. Спочатку хлопцям було неможливо заснути. Вони лягали на підлогу, але на підлозі для всіх не було місця. Нари були двоповерхові і на них містилося полонених два рази більше, як на підлозі. Але, як казали більшовики: пажівйош — прівікнеш, а не прівікнеш — падохнеш, дехто привик, дехто “падох”.

Щурі. Це зовсім інша справа. Вони вдень уникали людей. Де вони ховалися, ніхто не знав. Але коли приходила ніч і люди полягали стиснувшись, як сардинки в банці, щурі починали по всіх бігати. Мабуть, надіялися, що найдуть щось до їдження. Але їх надії не здійснювалися. Полонені з’їдали

свої пайки хліба відразу і ніде не лишалося навіть малої кришки. Хіба, що лишали кілька кришок як принаду. В тих жорстоких обставинах, де смерть стала щоденною дійсністю, самі полонені ставали жорстокими і видумали садистичну забаву. Хтось з кількох дощенок зробив малу скриньку, на одного щура. Верхня стінка заломлювалася, коли щур ставав на неї, і він впадав досередини.

Забаву починалася так: на скриньку клали кілька кришок хліба. Приманений запахом хліба, щур впадав до скриньки. Його там тримали дорана. Рано всі, що мали дерев'яні черевики, уставлялися у два щільно стиснені ряди і випускали щура бічними дверцятками на волю. Він мусів тікати вздовж тих двох лав. У нього кидали черевиками, аж затовкли його на смерть. Юра в тих “забавах” участі не брав. Виправдувався, що в нього не дуже то тверді гумові “черевики” і ними щурові нічого не зробить. Як не диво, йому було жаль щура. Він у ньому бачив свою долю. З тим щуром, за те, що був голодний і хотів їсти, так жорстоко розправлятися? Юрі ця “забава” нагадувала НКВД-истів і їхні сім'ї, які стояли вздовж дороги до табору, якою вони, як ті щурі, мусіли йти, вони вигукували “Ей Фріц! Курка, яйка єсть?”

Прийшов березень. Надворі ставало тепліше. Також закінчилася їх карантена і їх почали водити до праці. Вони виконували різну роботу. Часом ішли до Мінська і вивантажували різні потяги. Деколи брали їх до міста, де вони навантажували різні машини грузом, очищуючи розбиті і завалені будинки. Покищо вони по роботі все верталися до табору. Робота не була такою важкою, як на Донбасі і вартові були більш людяні, як там. Юра був вдоволений, що їх взяли до праці. Все таки, при роботі час летів скоріше, було менше часу думати над своєю долею і було цікавіше подивитися на людей, які вільно ходили і над якими не стояв вартовий. Часом можна було побачити щось, що ілюструвало життя в Советському Союзі. Одного разу Юра став свідком інциденту, який показував як “вільно” живуть у краю “где так вольно дīшет человек”, не полонені, не в'язні, але так звані “вільні”, зокрема ті, що боролися за той робітничий “рай”.

Одного дня вони працювали на вантажній станції. На

рейках стояв потяг, з якого вони вивантажували мішки з борошном. Крім них, на станції працювало багато місцевих робітників, “вільних”. Був квітень, день гарний, соняшний, праця не дуже тяжка то й працювалося майже з приємністю. Вони складали мішки з борошном на цементовій платформі, і коли під’їжджали по них вантажні авта, кількох червоно-армійців, для яких, мабуть, те борошно було призначене, скоро і вправно викидали мішки на машини. На мішках сидів молодий молодший лейтенант. З числа медалів, які виділи на його гімнастюрці, було видно, що він мав за собою не аби-які заслуги для держави. Був веселий, жартував зі своїми солдатами, жартував і з цивілістами, які проходили чи працювали близько. Він виспівував різні військові пісні російською мовою. Голос мав добрий і було приємно його слухати. Юра відразу почув до нього симпатію. Несподівано з-поза будинку вийшло трьох НКВД-истів. Майор і двох солдатів з автоматами. Лейтенант їх запримітив, але вдавав, що не звертає на них уваги. Коли вони наблизились, він перестав співати й насторожився. Вони підійшли до нього і майор сказав йому, щоб він пішов з ними. Лейтенант зблід і довго мовчав. Коли майор НКВД наполягав, він відмовився з ними йти. Спочатку майор його переконував, а потім наказав іти з ними. Лейтенант не тільки що не хотів з ними йти, але почав викрикувати:

— Не піду! Не хочу! Що ви від мене хочете? Я вас знаю і знаю, що ви зі мною зробите! Стріляйте мене тут, хай всі бачать!

Майор дав наказ енкведистам! Один підбіг до лейтенанта, вдарив його з цілої сили прикладом ППШ по карку, а коли той упав, другий викрутив йому руки і заклав кайданки. Майор прискочив і скорим рухом вихопив з кобури арештованого наган, і приложив цівку свого нагана йому до потилиці.

— Пайдьом! — скомандував.

Лейтенант перестав опиратися і пішов з ними. Оба НКВД-исти тримали його кріпко попід пахви, а майор не спускав з нього націленого нагана.

Коли почалася ця сцена, полонені приглядалися, але

вартовий приказав їм не переривати праці і не приглядатися. Але всі бачили те, що діялося їм під носом. Найдивнішим було для Юри те, що всі люди, солдати і цивілісти, не переривали своїх зайнять, а працювали далше, якби зовсім нічого не діялося.

В таборі, Юра довго роздумував: що міг той молодий лейтенант зробити, щоб за те його арештувати? І то публічно, при його вояках. Він на своїй гімнастюрці мав ряд ленток з різних медалів, які, мабуть отримав за військові подвиги на фронті. Це був заслужений перед “Родіною” солдат. З його легкої, приязної поведінки не виглядало, щоб він був злочинець. Чому так жорстоко з ним повелися? Він знав, що йому грозить, бо кричав:

— Стріляйте мене тут, нехай всі бачать.

“Нема що тим вільним завидувати, — думав. — Вони зовсім не такі вільні.”

До табору і з табору, їх возили тепер у вантажних машинах, які так, як і на Донбасі, були американської марки “Стю-дебейкер”. Не зважаючи на довгий відпочинок, полонені були далі ослаблені і навіть малі зусилля їх перевтомлювали. У їхньому бараці була мала кімнатка, де колись містилася лазничка. У ній були водяні проводи, але в них, як і в інших бараках, де Юра перебував, ніколи не було води. Одного дня, після роботи, була для них несподіванка. До бараку привезли дві невеликі бочки малесеньких солених рибок набагато менших від сардинок, котрі в порівнянні з ними, могли б зараховуватись до великих риб. Дома він таких рибок ніколи не бачив. Рибки були вимішані з сіллю і позбивалися в малі грудки. Полонені були такі голодні, що радо їли їх разом зі сіллю. Дві невеликі бочки на двісті людей не багато, але вони таких подарунків не діставали і раділи тією несподіванкою. Риби і сіль викликали спрагу, але звідки взяти води?

“Визволителі” показали своє “добре серце” і нагло хтось заревів на ціле горло: “Є вода!”. Всі побігли за голосом і, на велике диво, побачили, що в тій малій лазничці, у крапах, появилася вода. Наївшись солі, полонені не могли заспокоїти спраги і пили воду досхочу, якої перший раз не бракувало.

Вдоволені, полягали на нари і їм навіть блощиці не виглядали такі страшні. Ранком побігли знов до кранів, але води вже не було. Була вимкнена. На цементі, біля кранів, лежало двох мертвих полонених. Їхні порожній шлунок і кишки, які вже місяцями не бачили соліднішої страви, а лише малий кусок хліба, наповнені сухою рибою, сіллю і зимною водою, не витримали такого “бенкету”. Чи скрут кишок? Невідомо. Зовсім певно, що НКВД-исти дали солені рибки і нагло пустили воду тільки на пару годин навмисне, щоб ще більше дошкулити полоненим.

Щораз частіше виводили їх на роботу, і не тільки на залізничну станцію у Мінську. Давали їм різні зайняття у таборі. Випорожнювання лятрин, вивантажування автомашин, які привозили в мішках борошно для печення хліба, пізніше почали водити їх малими бригадами до недалекого колгоспу, де вони також працювали при навантажуванні автомашин. Хоч був квітень, погода знову погіршилася. Почав падати сніг, який, довго на землі не лежав. Він розтавав і творив грязь, у якій вони мусіли працювати. Для колгоспників, які були тепло вдягнені, це не було таке страшне. Але для Юри, який мав замотані ноги старими “Правдами” і всунені в кусок мотоциклетової опони-шини, грязь була пострахом. При роботі такі “черевики” часто зсувалися з ніг, газети в болоті розмокали і до кінця дня, він мусів працювати з мокрими ногами, до яких часом примерзали листки “Правди”. На щастя, квітнева погода часто мінялася, раз так, а раз саяк. В колгоспі почалися весняні роботи. Одного разу їх завели до колгоспу і розділили на групи. Вони не знали, що їм прийдеться робити. Стояли і приглядалися як колгоспники приготувляли плуги до орання. Дивно, що ніде не було видно тракторів, ані коня. Колгоспний бригадир розпитував людей про якусь колгоспницю, хотів знати чому вона не вийшла на роботу. Інші сміялися і жартували:

— А що ти не знаєш, що сьогодні Великдень? Вона певно святкує? Бригадир сердився, але робітниця прибігла задихана і довго виправдувалася. З жартів колгоспників Юра дізнався, що це Великодні Свята. Свята які він так любив і які так глибоко врізалися у його молоду душу. Йому стало прикро.

Дома святкують, але і для них свята цього року не такі, як завжди. Його нема в хаті, і батьки не знають, чи він живе. Вони тепер у церкві або до неї вибираються. Мама певно плаче і крадькома втирає сльози. Діляться яйцем і зичать, щоб він вернувся до хати.

Юра так заглибився у своїх думках, що на мить забув за дійсність. Із задуми вирвав його голос бригадира, який почав уставляти їх перед плугом і пояснювати, як мають його тягнути. Полоненим закидували шнури через плечі, які були причеплені до плуга. Колгоспник, з батоном у руці, стояв збоку і в одній руці тримав шнур прив'язаний до першої трійки полонених. Бригадир дав команду. Засвистів батіг і полонені, натягнувши шнури, почали так, як коні тягнути плуг. Колгоспник витраскував батоном їм понад головами, ніби дійсно поганяв коней.

“Добре, що не б’є”, — подумав Юра. Він впирався у шнур і тягнув як тільки міг. Дійсно тягнув. Не хотів бути тягарем для своїх друзів, з якими ділив неймовірну “конячу долю”...

“Для них це буденний день, — думав про німців. — А для мене це велике свято. Це ж Великдень! Але й ті колгоспники християни, православні”.

Він чув як жартом вони згадували, що то Великдень. Але чи дійсно тільки жартом? Чи в їхніх душах не жевріє хоч маленьке полум’я віри, людяности? Чому ж їм не вільно святкувати таких великих для християн свят? Адже у цілому християнському світі люди святкують Великдень. Тільки тут у “Вавилоні” двадцятого століття, людям не вільно прославляти Христа. Ті думки робили його “конячу” працю ще більше важкою. Вернувшись до бараків, німці проклинали і нарікали. Юра нічого не говорив. Ліг на нари і заглибився у своїх думках. Наступного дня повторилося те саме. Але тим разом вони тягнули борону, і це була легша праця. Вони навіть були тим вдоволені. І так у свій перший і останній Великдень у полоні, Юра був конем! Потім він не один раз жартував, що тепер він знає, як почуватється кінь, коли він тягне плуг.

Часом трапляються події, які, коли їх переживаємо, виглядають серйозними й спричиняють багато нервового напруження і турбот. Але коли вони проминуть і дивимося на них

з перспективи часу, виглядають смішними. Така подія трапилася і Юрі. НКВД-исти знайшли між полоненими кількох шевців. Їх перенесли до іншого бараку, дали їм деяке примітивне знаряддя і казали направляти чоботи вартових і інших таборових чиновників. Але тому, що всі шевці були німці, НКВД-исти не могли з ними домовитися і шукали за перекладачем. Юра зголосився і його відразу прийняли. Він радів, бо праця була легка. В дійсності не було що робити, але головне, до фізичної праці ходити він більше не мусів. Іноді задля своєї “позиції”, йому вдавалося дістати додаткову банку зупи. Отже, життя змінилося на краще. Нагадувався йому старий радянський лозунг: “Жіть стало лучше, жіть стало веселей, таваріщі”. Він колись ще в гімназії, бачив листівку УПА, на якій була намальована корова, яка з голоду ледве стояла, і господар мусів її підв’язати мотузком. Сам він стояв біля неї зодягнений в лахміття, таке, як тепер мав Юра. На листівці виднів той саркастичний лозунг. І Юрі тепер “жіть стало лучше, жіть стало веселей”. На жаль те, що добре, довго не триває. Одного разу “сапожнікі”, — полонені так їх називали тому, що НКВД-исти так по-російськи їх кликали, — звернулися до Юри, щоб той пояснив НКВД-истові наглядачеві, що без шкіри на золівки, вони направляти чобіт не можуть. Справа виглядала простою, бо ж хіба кожний зрозуміє, що з нічого не дасться зробити щось. Юра пішов до капітана НКВД, пояснив йому, про що йдеться. НКВД-ист відповів, що він мусить мати це на письмі і щоб Юра написав йому “справку”. Навіть дав йому кусок паперу і вже добре списаний олівець. Але виявилося, що говорити ламаною російською мовою, уживаючи багато польських слів, багато легше, як нею писати. Юра хотів написати, що шевці потребують шкіри для направи чобіт. Це речення справило йому серйозну проблему — він не знав як написати по-російськи “потребують”. Почав думати: по-українському є “потребувати”, по-польськи “потшебоваць”, отже, подібні слова. Він колись чув російське слово “требовать” і думав, що воно зближене і напевно так значить “потребувати”. Довго не думаючи, написав: “Сапожнікі требуют кожу на сапогі”. Задоволений, він передав справку капітанові. Той, прочи-

тавши, почервонів і заревів: “Что? Ані требуют ат мена? Я ім пакажу!” — І з тими словами, дуже розлючений, вибіг з бараку. Юра зрозумів, що тут щось не таке. Коли НКВД-ист вибіг з бараку, Юра вийшов за ним, став безрадно перед баракком, не знаючи, що йому робити. Мав, однак, щасття. В таборі був ще інший капітан НКВД. Він був з Берестя-Литовського, знав польську мову і часто говорив з “поляками”, а коли був у спеціальному настрої, просив, щоб йому співали стару польську пісеньку “Вруць, Ясеньку, з тей воєнкі, вруць”. Ця пісня йому щось нагадувала і його дуже розчулювала. Як він називався ніхто з полонених не знав і його не питав, але між собою його, називали “Ясенько”. Стоячи перед баракком і в розпуці розглядаючись довкруги, Юра запримітив “Ясенька”. Він з’явився для нього, як ангел спасіння. Юра підбіг до нього, пояснив, що сталося і просив його, щоб він якось стримав того розлюченого НКВД-иста, а то він тих німців хіба постріляє.

— А що ти там такого написав, що його так розлютило? — спитав. Юра розповів слово за словом. Коли дійшов до слова “требовать”, “Ясенько” вибухнув сміхом.

— А ти знаєш, що требовать значить?

Юра здивовано відповів, що думає це слово значить це саме, що по-польськи “потшебоваць”.

— Помиляєшся, — сказав зі сміхом “Ясенько”. — Це російськи значить “жадати” і не дивота, що той капітан так розлютився, коли почув, що німецькі полонені, щось від нього жадають. Все закінчилося добре. “Ясенько” пішов за тамтим НКВД-истом і пояснив йому помилку. Перекладачем Юра дальше не хотів бути. Волів піти до фізичної роботи, як бути перекладачем і видумувати російські слова. І так закінчилася його легка і “престижна” праця.

Табір був недалеко від міста Мінська. Казали, що шість кілометрів. Їх тепер щодня возили до міста на роботу. Місто було зовсім знищене. Може не ціле місто, але там, де їх вели на роботу, не було ані одного цілого будинку. Юрі нагадувався Хрещатик у Києві, коли їх там завезли в серпні минулого року. Тут у Мінську, де глянеш, руїни — і нічого більше. Часом десь здалека було видно цілий будинок, але таких

багато не було. Вони усували “кірпіч”, тобто цеглу, груз з поваленого будинку і вантажили на машини. Згодом, залишалися на роботі в Мінську по кілька днів, раз навіть — на два тижні. Повалені будинки були окружені колючим дротом і становили ніби окремі малі табори. Вони спали в підвалах, які, як правило, не були зовсім завалені, а як були, то вони їх перше вичищували з грузу і робили місце для себе. Там хоч не було блошиць. Їли на місці. Ранком, так як і в таборі, їм видавали хліб. Диво над дивами, але чомусь аж цілих чотириста грамів на одного. У такому “таборі” була польова кухня і кухар, також полонений, там варив. Може тому, що варив на меншу кількість людей і не було кому і як красти продукти, їх щоденна зупа була густішою і в ній можна було знайти навіть кусок картоплини, капусти, або і зеленого помідора. Звідки кухар брав ті присмаки Юра не знав, ані не хотів знати. Він був вдоволений, що вже не був такий голодний.

“О Господи! — думав він часто. Як мало людині потрібно до щастя”.

Але все, що добре скоро кінчиться, так і тепер усе дійшло до скорого кінця.

“Городини”, яку вони інколи находили в своїй зупі, мабуть, не було досить, щоб організм отримав потрібні вітаміни. Полоненим почали хитатися зуби. І зкожним днем ставало гірше і гірше, і полонені не могли кусати хліба. А тому, що хліб був їх головною поживою, вони почали слабнути. Врешті їх забрали назад до табору. Кормили їх кілька днів трохи густішою зупою з додатком кропиви, але за це не давали їм хліба. Чому витратити хліб, коли вони й так його їсти не можуть? О, всемогуча советська власть мала все обраховане до найменшої деталі. Але, як каже стара українська приповідка “там, де тонко, там рветься”, так і в них мусіло прийти більше проблем. Працюючи в Мінську вони мали трохи кращий харч, але за це не було де митися, а що найважливіше, при завалених будинках не було “вошебоек”. Почали повертатися воші і вони тепер хворі на шкорбут, чи як це тут називали з російська, на “цингу”, сиділи в бараках і займалися одинокою хосенною працею, яку в таких

обставинах могли виконувати — били воші, не знаючи, що спасіння від шкорбугу ось-ось недалеко.

В їх бараці було понад двісті полонених. Майже всі німці. Між ними була групка тих, що знали польську мову і подавалися за поляків, вірячи, що в цей спосіб будуть скоріше звільнені з полону. Таких “поляків” у таборі було кілька соток, але в їх бараці було небагато. Одного разу, коли вони займалися биттям вошей, несподівано відкрилися двері і до бараку увійшла молода НКВД-истка в почоті двох “байцов”. По пагонах можна було пізнати, що вона мала військовий ступінь старшого лейтенанта, але пагони не були золоті які, звичайно, советські офіцери носили, а білі — для офіцерів медичної служби. Молода жінка, віком 23-24 роки, на голові круглий кашкет з синьою обвідкою, що означало приналежність до підрозділів НКВД. “Гімнастюрку” мала зеленого кольору, такого самого, як і решта советських військ, але, замість штанів, вона була вдягнена в гранатову спідницю. На ногах — високі до колін шкіряні чоботи, які відрізнялися від брезентових чобіт НКВД-истів, що були з нею. Шкіряний пояс і шкіряний пасок від пояса, перетягнений через плечі попід пагоном на лівому рамені, підтримував на поясі, у кобурі, наган. Нагайкою у правій руці злегка вдаряла по халяві чобота. Нагайкою кіннотник підганяв коня, а царські поліцаї, били в'язнів. Це є коротка дерев'яна ручка, до якої були причеплені довгі, шкіряні ремінці, інколи закінчені олов'яними кульочками. Несподівана поява НКВД-истів, зовсім не стурбувала полонених. Вони не звертали на молоду НКВД-истку жадної уваги і далі продовжували “ліквідацію” кровопивців, які висисали з кров'ю рештки їх сил. НКВД-истці ця неувaga полонених не сподобалася. Вона дала їм команду стати “на струнко”. Вони цього не зрозуміли і далі робили своє. Її це роздратувало і вона почала лаяти їх вишуканими матюками, яких Юра дотепер ще не чув, і почала нагайкою бити кого попало. Німці, не розуміючи, чого вона від них хоче, розгубилися, а вона верещала:

— Как стаіш перед саветскім афіцером?, — і знов сипалися неймовірні матюки, і знов пускала в рух свою нагайку.

Щоб рятувати ситуацію, і якось затримати розлючену

НКВД-истку, Юра крикнув по-німецьки: “Ахтунг!” (Струнко!) і пояснив їм, чого вона від них хоче, і сам, для прикладу, став наструнко. Полонені позіскакували з нар і стали наструнко. Це була карикатурна картина: двісті полонених, кістяків обтягнених пожовтілою шкірою, більш подібних до трупів, як до людей, деякі без сорочок, деякі без штанів. Тримаючи завошивлене лахміття в одній руці, ті півголі примари, струнчилися, щоб виконати волю молодого, але, як їм здавалося, сказаної НКВД-истки. “Байци” бігали між полоненими й роздавали їм якісь таблетки. Мабуть вітамін “Ц”, якщо такі ліки вже тоді існували. Роздавши всім, вийшли з бараку. НКВД-истка ще якийсь час розглядалася довкруги. Запримітивши Юру, затрималася біля нього і довго дивилася йому в очі. Він стояв “на струнко” і серце йому товклося від страху. Не знав, що вона від нього хоче. Вкінці спитала:

— Звідки ти знаєш російську мову?

Юра почав скоро пояснювати:

— Я вже майже один рік у таборі і дещо навчився. Я поляк, російську мову трохи розумію і мені її легко запам'ятати.

НКВД-истка нічого не відповіла тільки знов приглядалася йому, хотіла прочитати його думки. По його шкірі пробігла дрож.

Коли вийшла, у бараці загуло, зірвався гамір. Полонені проклинали її, як могли, але в їх словнику бракувало таких прокльонів, якими вона обзивала їх. Поведінка НКВД-истки полоненим виглядала зовсім не-нормальною і вони присягали б, що вона або п'яна, або зійшла з ума. Але це ще не був кінець і ця подія не так скоро закінчилася, а для Юри виявилася знаменною. На другий день повторилася візита НКВД-истки і її “байцов”. Тим разом, як вони тільки увійшли до бараку, хтось крикнув: “Ахтунг!” Всі, кинули все, що мали в руках, і стали “на струнко”. Коли ті, що були з нею роздавали таблетки, НКВД-истка розглядалася по бараці і було видно, що вона вдоволена тим, що тим разом ті людські примари пошанували “саветскаво афіцера”. Побачивши Юру, підійшла до нього і розпитувала: хто він? Як попав у полон?

Коли? Де? І весь час пильно йому приглядалася. Юра пояснював так, як уже давно плянував, підкреслював, що він з Кракова і має надію, що його не будуть довго з німцями тримати, пустять додому. Вона дивилась йому в очі, морщила чоло, якби йому не вірила. Крутила головою. Юра не знав, що вона думає, чому так йому приглядається, і це його неспокоїло. Говорив з нею мовою, яку називав “російською”. Він мало знав російську мову тому вживав польських слів, яким давав російські закінчення, щоб звучало більше “по-російськи”. Часто, підсвідомо, мішав українські слова і підозрівав, що вона хоче переконатися, чи він не українець. А коли переконається, тоді йому кінець. Такі візити повторялися щоденно, приблизно через два тижні і виснажували його нервово. Коли її вояки роздавали таблетки, вона з ним говорила. Іноді залишалася ще на хвилину, як вони вийшли з бараку. Випитувала його про різні речі. Хотіла знати, як жили люди в Польщі ще до війни, хотіла знати чи люди були віруючі, чи святкували Різдво і Великдень і як їх святкували. Юра вертівся, як рак у кип’ятку, не знав, що їй відповідати. Йому все здавалося, що вона його провокує. Боявся, що скаже забагато й всипле себе. Коли відходив від теми, вона питалася, чому він їй не відповідає на запитання, чи боїться її. Юра бентежився ще більше, денервувався і не знав, що відповідати. По такій візиті він почував себе хворим, йому боліла голова і робилося млясно.

Раз, щоб щось сказати, запитав її з яких вона сторін. Вона, дивлячись йому пильно в очі, відповіла:

— Я родилася в Грузії, але я не грузинка, я українка. Тут мене кличуть “Маша”, але колись мої батьки кликали мене “Марушка”. Ти можеш також кликати мене “Марушка”.

Коли вона вийшла, Юра був ніби в трансі. Він не знав, чи вона сказала про себе правду, а чи це була якась затія спіймати його на брехні. Її мова не давала йому спокою. З одного боку, він не сумнівався, що вона йому не вірить, що він поляк, був переконаний, що провокує його і хоче спіймати його на брехні. З другого боку, в його душі зародився якийсь сумнів. Чого ж вона хоче знати про життя в Польщі? Про свята? Це ж нічого спільного не має з тим, чи я поляк чи

українець? Якщо вона дійсно українка, роджена в Грузії, то чому її батьки кликали її Марушкою? Чи ж би її батьки були з Галичини? Він ніколи не чув імени Марушка від українців зі східних областей України. А якщо її батьки галичани, то як вони дісталися на Кавказ двадцять кілька років тому? Він був розгублений, але рішив, що не дасться спровокувати, якщо провокація є її інтенцією. Розуміється, він не скористав з дозволу кликати її Марушкою і далі звертався до неї службово: “Гражданін старший лейтенант”.

Два дні пізніше Марушка почала нову гру, яка перелякала Юру ще більше. Почала говорити до нього раз російською, раз українською мовою, переходячи від однієї мови до другої зовсім несподівано. Говорила по-українськи добре і не з галицькою, а радше східньо-українською вимовою. Це Юру ще більше збентежило. Українці в Києві і Донбасі не знали української мови, а вона роджена і вихована на Кавказі так добре знає українську мову?

“Щось тут не так! — думав. — Але що?”

Факт, що вона почала до нього говорити російською і українською мовами, безупинно перескакуючи з однієї на другу, доказував йому, що вона думає, що він знає українську мову і думає, що в той спосіб спровокує його і спіймає на брехні. Ця її тактика виглядала йому дуже небезпечною тому, що він міг легко забути і відповісти по-українськи. Був весь час напружений, старався бути обережним і не дати себе спіймати. Але раз таки спіймала. Він був втомлений. Цілу ніч не спав бо НКВД-исти шукали за “ножем”. Вони стояли надворі, а НКВД-исти перешукували барак. Тим разом полонені ніж добре заховали. По тому рейді Юра був втомлений і його ментальні реакції не були такі скорі, як звичайно. На запит Марушки українською мовою він також відповів по-українськи.

— Ага! — викрикнула. — Ти знаєш українську мову!

Юру заморозило від переляку. Відчув, що кров спілила йому з лиця і піт виступив на чоло, але почав виправдуватися.

— Знаєте, я мав у Львові тету, приїжджав до неї на вакації, бавився на вулиці з дітьми і так трохи навчився, але не говорю добре, от так тільки трохи.

Марушка нічого на це не відповіла тільки довго, довго дивилася йому в є, очі, а він не знав, що зі собою зробити, де дітися. Емоції оволоділи ним і йому було важко над собою панувати. Він і боявся, і йому було соромно, що відпирається від своєї нації. Був переконаний, що то початок його кінця, що тепер піchnуть за ним слідити, дійдуть до всіх його “злочинів” і розстріляють. Дивно, але так, як він колись чекав на розстріл, як на спасіння, так тепер він хотів жити.

Шкорбут почав минати і візити Марушки припинилися, але Юра спокою не мав. Він думав, що скоріше, чи пізніше його відокремлять від інших полонених, а потім розстріляють. Але тепер він того не хотів. Вже починав вірити, що якимось переживе полон і вернеться додів, але тепер по тів випадку з Марушкою, стратив надію і почав знов думати, що втеча це його єдиний рятунок. У таборі зайшли деякі зміни. Всіх “поляків” відокремили від інших полонених. Їх назбиралося повних два бараки, приблизно чотириста людей. Юра між ними не міг знайти навіть одного правдивого поляка. Вони всі були німецького походження, і коли німці зайняли Польщу, їм було вигідніше признаватися до німців. Тепер знов їм вигідніше признаватися до поляків. Але це його не обходило. Все, що він хотів, це якимось пережити цей клятий полон. Кажучи правду, він стрів між тими “поляками” одного правдивого поляка. У кожному бараку НКВД-исти назначували одного полоненого, який виконував функцію старшого бараку. У сусідньому бараці ту функцію виконував поляк, який, на відміну від усіх, не ходив у лахмітті зафасованому від таборових властей, а в мундирі польського офіцера в ступені майора. Мундир не був новий, але чистий, допасований, на голові польський старшинський, полевий кашкет, так званий “рогатурка”. Йому лише бракувало офіцерських чобіт. Замість них, ноги мав обмотані суконним паском такого самого кольору, як і його однострій. Спочатку не знав хто він і що він тут між німецькими полоненими робить. Польський офіцер в польському однострою між німецькими полоненими зовсім не пасував. Інші “поляки” теж не знали, хто він.

Раз трапилася Юрі нагода з ним поговорити. Це, що він

від того майора почув, не тільки його здивувало, але він такого навіть не міг би видумати. Йому завжди здавалося, що поляки співпрацювали з більшовиками в боротьбі проти німців. Вправді йому було важко зрозуміти, як вони могли довіряти москалям, коли ціла історія Польщі повна загарбницьких воєн Росії проти Польщі, повна, м'яко кажучи, польсько-російських “непорозумінь”. Але те, що той майор йому розказав, показало, що росіянам не можна довіряти.

Майор був з Любліна. До війни служив у польській армії, а під час боїв з німцями був ранений і не міг відступити з польською армією через Румунію на захід. Його поляки переховували і лікували, а коли вилікувався, організував у Любліні рух спротиву, який пізніше став частиною польського протинімецького підпілля, так званої “Армії Крайowej” (АК). Боровся проти німців аж коли Червона Армія зайняла Люблін. Тоді він і інші АК-івці, перестали ховатися. Коли в Любліні створився польський уряд, то вони не потребують залишатися у підпіллі, думали. Але помилилися. Кілька днів пізніше в ночі, його арештували і без суду, без жадного пояснення, відіслали до табору полонених, у якому сиділи німці. Ніхто з советських властей не хоче з ним на цю тему говорити і щонебудь йому пояснити. Вони погодилися, щоб він носив свій польський офіцерський однострій, щоб відрізнитися від німецьких полонених. Звідки він його тут взяв, Юра вже не питав. Що далше з ним буде, майор не мав поняття, але мав надію, що польський уряд буде вимагати від СССР репатріяції всіх польських громадян до Польщі.

По таборі почали кружляти чутки, що їх тому відокремили, що будуть їх відсилати до Польщі.

“Може цей майор має рацію? Може польський уряд щось робить, щоб їх звільнили і відіслали до Польщі?” — думав з малою дозою надії в серці, навіть не застановляючися над тим, як його життя буде виглядати в “Людівій Польщі?”

Тим часом вони, як звичайно, ходили на роботу під ескортою варткових. Шкорбут минув, хліб почали видавати полоненим знов, отже треба було за нього відпрацювати. Знову завезли їх до Мінська до праці при усуванні грузу. Іноді їм приходилося маршувати вулицями міста, переходячи

з однієї роботи на іншу. Тому, що тепер це були самі “поляки” і між ними не було німців, вони намагалися зробити добре враження на мешканців Мінська і на вартових. Хотіли показати, що вони не німці, не ворог, а “союзники”.

Ціла Польща була вже в советських руках і ходили чутки, що польський уряд договорився з советським, щоб польських громадян репатріювали. Юра мав надію, що як польський громадянин, він поїде до Польщі, а там якось дасть собі раду. Йому все здавалося, що польський режим не може бути такий жорстокий, як советський. Він пригадував собі передвоєнні часи, хоч тоді був дитиною.

Знову нагадався його стрийко, який втік до Радянської України, а розстріляли його в Куйбишеві. Батько казав:

— Віддав життя ні за цапову душу. У Польщі він мав шанси пережити й допомогти нашій визвольній справі. А там, у більшовиків такий терор, що боротьба неможлива.

Жахало його одне: він зрадився перед Марушкою, що знає українську мову. Боявся, що через те і він пропаде “ні за цапову душу” так, як його стрийко.

“Єдиний вихід — втеча, — вперто насувалася йому думка. — Але як втекти? Ах, як би так жив Нестор”.

Коли їх бригаду переносили до інших будинків у Мінську, вони маршували вулицями міста. Хотіли показатися з найкращої сторони, але це було важко. Вдягнені в лахміття, у різних “черевиках”, які склалися зі всього, що тільки можна було на ноги всунути, фізично ослаблені, вони не могли показатися такими, як хотіли. Надробляли пісню. Маршуючи, співали пісню, яку вони всі знали. Пісня мала слова польського державного гимну, але була на іншу мелодію і по кожній стрічці мала рефрен: “Марш, марш польонія! Марш дзельни народзе! Одпочнеми по свей праці в ойчистой загродзе!” Але в польському гимні є слова: “Дал нам пшиклад Бонапарте, як звиценжаць мами”. Як же вони могли співати, що Бонапарте дав їм приклад, як перемагати, коли він був смертельним ворогом Росії. Хтось піддав “блискучу” ідею. Чому не співати: “Дал нам пшиклад маршал Сталін, як звиценжаць мами”? Ідея прийнялася.

Може тому, що ті “поляки” справді поляками не були,

вони забули, а може їм різниці не робило, що під стягами Наполеона, поляки боролися власне проти Росії, і під час походу Наполеона на Москву, польські “улані” охороняли французькі війська. Вони не думали про “розбйори” і повстання проти Москви. Не думали про те, що поляки гордилися тим, що їх “косинежи” косами розбили російські війська під Рацлавіцями коло Кракова, а добуті ними гармати, досьгодні стоять на краківському “Вавелі”. Не думали про Катинь. Все, про що вони тепер думали, це сподобатися “визволителям”. Тепер ті розбиті, вдягнені в лахміття, людські примари, виспівували на ціле горло оду на честь Сталіна.

Брак води у провізоричних таборах у місті, спричинив ще одну проблему. Кинулася хвороба, яку вони називали по-польськи “свежб”. Це була сверблячка, яка в дуже негігієнічних обставинах скоро поширювалася. На це одначе, ради не було. Доступу до якогось лікаря вони не мали, ліків не було і зрештою навіть якби були, вони б їх дістати не могли. Отже терпіли і працювали далше, надіючись, що незабаром будуть вільні. Їх знов завезли до головного табору. Там, довідалися він інших, що чутки про їх звільнення є щораз настирливіші. Кажуть, що війна кінчиться і Німеччина ось-ось скапітулює. Вони не знали, що мають думати і кому вірити, бо відомості доходили до них тільки припадково. Хтось почув щось від вартового і повторяв іншим. Вони преси не тільки не читали, але газет навіть не бачили. Хібащо дістали “Правду” з-перед трьох чи чотирьох місяців на те, щоб зробити з неї онучі. Великі розміром сторінки “Правди” на це якраз надавалася. Інформації почуті від вартових не тільки були неточні, але часто видумані, бо так у тому моменті вартовому захотілося сказати.

Виходили на роботу в околиці табору. Помагали в кол-госпі, і це було для них найбільш побажаною роботою, бо там часом можна було щось вкрасти до їдженя. Деколи працювали на залізничних рейках, зміцнюючи насипи. Вартові щораз частіше згадували, що війна кінчається. Було ясне, що вони на це дуже чекають. На кінець війни чекали не тільки вони. Полонені також чекали нетерпеливо, надіючись, що кінець війни принесе їм вимріяну волю.

Нарешті той день, на який всі й вільні і в'язні чекали, прийшов. Уночі збудили їх крики, п'яні співи в частині табору, де були приміщення НКВД-истів. Стрілянина. Наступного дня ранком зібрали всіх полонених на таборовому майдані і командир табору офіційно заявив:

— Немци капут! Війна закінчена! Тепер ми всі разом, і ви, і ми, маємо відбудувати те, що знищили фашисти.

Всі раділи. Надії були великі, але жадних змін у їхньому житті вони не побачили. Кілька днів пізніше прийшла ще одна вістка, яка розбурхала всіх “поляків” і дала їм надію накраше. Усіх знов зібрали на таборовому майдані і командир табору, полковник НКВД, випалив до них дуже патріотичну промову. Він говорив про велику приязнь між польським і советським народами, про те, що час і тим, хто з власної волі чи з примусу помагав наїзникові і боровся по його боці, прилучитися до зусилля своїх народів відбудувати те, що знищили фашисти. Врешті закінчив:

— Від сьогодні ви вільні. Незадовго поїдете домів і будете могли включитися до праці над відбудовою свого народу. Від сьогодні ми не вважаємо вас за в'язнів. Ви вільні і працюватимете без конвою.

Здавалося, що всі від радости зійдуть з ума. Нарешті прийшов кінець тортур, нарешті вони перестануть бути худобою і знов стануть людьми. Юра радів також. Може вкінці він вернеться додому, а там батьки, сестра. Разом вони придумують, що далше робити. Він так думав. Радше хотів так думати, але щось там глибоко в його душі казало йому, що це ще не кінець, що пекло ще не скінчилося.

Наступного дня викликали їх бригадами на роботу. Навантажили на машини. Конвоїра дійсно не було. Біля водія сидів один НКВД-ист, без автомату, але при поясі мав наган. “Це частина мундиру”, — думав наївно Юра. Цей НКВД-ист наголошував, що він бригадир, який буде їм показувати роботу, що він не конвоїр. Завезли їх під сам Мінськ, уставили вздовж залізничного насипу, дали в руки рискалі і казали підсипувати насип, біля якого були купи шутру. Полонені взялися до праці з ентузіазмом. Це ж уперше, відколи вони попали в полон, вони працюють як вільні люди. Навіть нема

насипу продовжувалася. Щоденно до роботи. Весь день лопатою і джаганом, мов на шахті у Донбасі. Пройшов тиждень, два, а змін не було. Про виїзд до Польщі вже мови не було. Полонених почала огортати розпука. Вони нарікали і були невдоволені. Знов з'явилися вартові. Один з полонених почав нарікати до вартових. Казав, що їх обманули і замість пустити до дому як, обіцявали, вони даліше під конвойом до праці. Уночі його забрали. Що з ним сталося, не знав. Полонені замовкли. Голосне нарікання стало небезпечним. Вони знову перемінилися у худобу, з якою можна робити, що тільки захочуть.

Юра попав у депресію. Він втратив віру, що їх звільнять. Одного дня, коли сідали на машини, у групі НКВД-истів запримітив Марушку. Удавав, що її не бачить, але вона пізнала його і помахала до нього рукою. Він дещо зніяковів. Полонені почали на нього якось підозріло дивитися.

“Щоб не почали підозрівати, що я стукач, — подумав, він не міг зрозуміти, чому ця НКВД-истка не дає йому спокою — Чи ж би це знову якась провокація?”

— І він почав підозрівати Марушку в тім, що вона навмисне помахала до нього рукою, щоб засіяти між ним і рештою полонених, недовіру. У ньому розвивалася параноя.

Тепер кожного дня працювали на рейках при насипах. Часто мусили переривати роботу, бо рейками переїжджали транспорти танків. Потяги були неймовірно довгі і складалися зі самих платформ. На кожній платформі був прикріплений танк, накритий брезентом. Вартові були розміщені по одному що кілька платформ. Потяги були дуже важкі і їхали поволі.

“Це певно тому ми зміцнюємо насип, бо тягар таких транспортів їх розрушує”, — думав Юра. Коли транспорт переїжджав і вони стримували працю, він спирався на лопату і приглядався потягові. Завидував вартовим на платформах і машиністові, і кожному, хто був на потягу. Він думав над тим куди цей потяг їде і через які міста буде переїжджати. Що він їде до Німеччини не було сумніву. Чому вони ще висилають танки на захід, коли війна закінчилася, він не міг догадатися. Але де їм танки потрібні як не в Німеччині?

Ми коло Мінська, — думав. Наступне місто на захід, якого назву він пам'ятав ще зі школи, це Брест Литовський. — Бересть не може бути далеко від Мінська — пригадував собі.

— А тоді вже Польща. — Ця думка не давала йому спокою. Він так близько польської границі. І йому в голові закружляли різні думки, почав снувати різні пляни втечі. Йому здавалося, що полонені дивляться на нього підозріло. Ніхто йому нічого не закинув, але в його змученій уяві поставали думки, що вони його уникають. У нього витворилася думка, що ситуація починає бути нестерпна.

Марушка, не можучи мені нічого доказати, плянує проти мене якусь затію, — ходило у його змученій голові. — Вона хоче мені створити такі обставини, щоб я не міг витримати, заломився і признався до всього. — Та думка не сходила йому з голови. — Єдиний вихід зі ситуації — це втеча. Але як?

Господи поможи мені! — І Юра молився. З ніким про втечу він не мав би відваги говорити. Але з Богом так — і він молився.

Була вже друга половина червня. Нічого в їх житті не змінилося. Іноді хтось пускав чутку, що їх таки звільнять, але тепер ніхто в це не вірив. Всі були пригноблені. Єдина втеча від дійсності — це молитва. Він, молився постійно — це одна річ, якої всемогуте НКВД не могло йому заборонити. І Юрі здавалося, що Бог його вислухав. Одного дня вони працювали при залізничному насипі, поволі під'їжджав транспорт танків. Вони перервали роботу. Стояли рядом по обох боках насипу на віддалі кільканадцяти метрів один від одного. Коли потяг зрівнявся з ними, вартовий, що їх тепер не дуже пильнував, по другій стороні потягу. Потяг поїхав ще кількадесят метрів і затримався. Юра запримітив, що вартового нема з його боку. В голові Юри почали блискавкою перебігати думки: Як я скочу на цей потяг і сховаюся під брезентом, ніхто мене не знайде. Вартовий відкриє, що одного бракує доперва під кінець дня, коли буде всіх перераховувати. Як навіть полонені це запримітять, нічого не скажуть. Вони зрозуміють, що я жадних контактів з тією НКВД-исткою не мав. Вкінці потяг рушив поволі, сопучи, мов великий втомлений звір.

Раптом він кинув рискаль, скочив на плятформу і відразу заліз під брезент. Потяг почав набирати розгону. Йому серце

товклося так, що він боявся, що вартові біля вагону його почують.

Потяг їхав поволі. Інколи затримувався і Юра чув людські голоси — це кілька слів російською мовою. Він зіскочить з потягу доперва тоді, коли почує польську мову. Настала ніч. Потяг поволі сунув уперед. І серйозна фізіологічна потреба: Під себе робити не може, бо колись мусітиме вийти між людей. Він заповз під танк і там, лежачи, залагодив свою потребу. Дорога тягнулася. Пройшов день, а польської мови ніде не чути. Настала ніч. Голод почав дошкульно докучати. — Де я?, — думав. — Вихилити голову поза брезент боявся, щоб його не завважили. В голові кружляли мільйони думок. Евфорія що він вільний, зникла. Дійсність не рожева. Він не знав де він. Чув тільки російську мову. Потяг повинен вже бути в Польщі. Нерви напружувалися. Куди вони їдуть? До Німеччини мусять переїхати через Польщу. Серце товклося йому, але тепер не зі щастя, а з розпуки.

Що зі мною буде? Що я буду їсти? Без їжі не видержу. Зовсім втрачу сили. Нерви не видержували. Попав у паніку. Нагадав собі, як у народній школі в Кракові вчителька цитувала слова одного з польських провідників: “тільки слабі гинуть в обняттях супротивностей”.

Чи ж би я такий слабкий, щоб не встояти супротивностей? Я ж уже пережив багато скрутніші ситуації? Він дещо заспокоївся.

Потяг їде дуже поволі і може ще до Польщі не доїхав? Треба вичекати. В Польщі, вночі вискочу з поїзду в бігу. Хіба з голоду не помру.

А потяг котився в перед поволі, затримуючись інколи, й знов поволі вперед. Він їхав уже три дні і дві ночі, і виглядало, що вони ще до Польщі не доїхали. Тратив сили. Галюцинації напали його. Привиділося йому, що він лежить у ліжку в помешканні батьків. Здивовано почав розглядатися довкруги і майже не відкрив брезенту. Спам’ятався в останній хвилині. Це його перелякало, що сходить з ума. Надходила третя ніч. Збиралося на бурю і вітер шарпав брезентом. Потяг затримався. Можна було чути рух. Люди ходили і перегукувалися. Юрі серце почало сильніше битися. Окрім російської мови,

він почув і польську. Потяг стояв. Вітер щоразу сильніше шарпав брезентом. Шнурок яким він був прив'язаний до плятформи, розв'язався, брезент закинуло на танк. Почувся крик вартових, щоб краще позав'язували брезенти. Хтось перескакував по плятформах. Юра хотів найдалше вповзнути під танк, але було запізно. Вартовий, запримітив його.

— А ти хто? — заревів на ціле горло. — Вилазі! Скарей! Скарей, а то застрелю как сабаку!

Що було робити? Юра без слова встав і підняв руки догори. Господи! — промайнуло йому в голові, — я навіть на фронті не підняв рук до гори! Господи! За що Ти мене так жорстоко караєш?

Вартовий завів Юру на станцію, при якій затримався потяг. Поки дійшли до будинку, він прочитав на дошці напис: “Брест-Літовск”.

Що за пех, — подумав. Я на границі. Ще трохи і я був би вільний. До вартового, який його провадив, підбігло ще двох солдатів, які позіскакували з транспорту. Вони щось говорили між собою, але Юра їх не слухав. Він був пригноблений і йому вже було все одно. Вартовий завів його до якоїсь кімнати на станції. У залі не було нікого.

— Обернись лицем до стіни! — крикнув вартовий. Юра обернувся. Стояв так досить довго, не знаючи, що з ним буде. На коридорі почулися голоси і до кімнати увійшли якісь люди. Один з них, мабуть, звернувся до вартового:

— Ходи зі мною! — Юра почув як за ними закрилися двері.

— Обернись! — хтось скомандував і Юра обернувся. Перед ним стояло двох офіцерів. По знайомій уже йому синій обвідці на кашкетах, він пізнав НКВД-истів. При стіні стояв довгий, нічим ненакритий стіл. Біля стола кілька дерев'яних крісел. НКВД-исти, оба старші лейтенанти, підійшли до столу, сіли. Один з них махнув рукою, показуючи Юрі крісло. Юра сів. У його голові блискавкою перебігали думки: Що мені говорити? Він не міг рішитися, чи говорити правду чи видумувати якусь “баєчку”. Рішив викручуватися. На запит одного з допитувачів хто він? звідки? і що робив на транспорті танків? Юра відповів, що він з Польщі, був на роботі в Мінську і

тепер, закінчивши роботу, хотів дістатися додому. Але тому, що в нього мало грошей, хотів їх заощадити і знаючи, що потяг буде їхати через Польщу, він крадькома вліз на платформу. Оба НКВД-исти довго йому приглядалися. Юра бачив, як їх зір сунеться по ньому від його “черевиків” з мотоциклеквої опони, приглядалися на шматки газет, які виставали з тих “черевиків”, на його брудну, аж штивну від бруду гімнастюрку. Потім глянули один на одного й покрутили головами. Один спокійно сказав:

— Я знаю хто ти. — Він знову довго дивився Юрі в очі і сказав, наголошуючи кожне слово: — Ти партизан! Бандит! Знаєш, що ми з такими бандитами робимо? Стріляємо, як собак! — Це все сказав спокійно, без крику, але Юрі не треба було два рази повторяти.

Його збентежило, бо йому навіть на думку не приходило, що кілька місяців по війні, десь на Білорусі, чи на польській границі, можуть діяти якісь партизани: “Якщо вони дійсно думають, що я партизан, мене застрілять. А як же я їм докажу, що я не партизан?”

— Ну що? Нічого не кажеш? Що більше з тобою говорити? Ти бандит!

Юру заморозило. Він був у безвихідній ситуації. Пересидів у таборі вже понад рік, почав мати надію на звільнення, а тут маєш: смерть ні за цапову душу! Йому здавалося, що насувається кінець світу. Кров поволі спливала йому з голови до ніг, в очах потемніло. Коліна тряслись, як галузки дерева на вітрі. “Треба щось зробити і то негайно! Але як?” — Він зрозумів, що даліше викручування грозило смертельною небезпекою.

— Я військовополонений, — сказав хриплим, дрижачим голосом. — Втік з табору в Мінську.

— Ааа! — усміхнувся один з них. — Так і треба було відразу говорити. Коли ти їв? — запитав несподівано.

— Три дні тому, — відповів Юра. Вони встали від стола й пішли до дверей. — Тільки не пробуй тікати. Вартовий біля дверей має приказ стріляти.

Юра нічого не відповів, але про втечу не думав. Опанувавши нерви і негативні емоції, які хвилюво ним оволоділи,

він відчув, що небезпечна криза минула, і треба погодитися з жорстокою дійсністю.

НКВД-исти вийшли і ще щось довго говорили з вартовим, але той до кімнати не увійшов. За кілька хвилин один з них вернувся і приніс Юрі досить велику пайку хліба і горнятко “кип’ятку”.

— Нічого більше не маю, — сказав, ніби виправдуючись, і вийшов з кімнати.

Юра сидів сам і не знав, як це сприймати. Він сподівався крику, побоїв, а тут зовсім спокійно. “Це не може бути кінець. Так спокійно це закінчитися не може”, — думав.

Пригадав собі тих трьох смільчаків на Донбасі, що втекли, і дрож пройшла йому через тіло. — “Хіба я маю більше щастя від них?” — По якомусь часі, йому здавалося, що це тривало дві години, у кімнату зайшов один з НКВД-истів.

— Ходи зі мною! Я говорив телефонічно з табором полонених у Мінську і там мені сказали, що дійсно один утік з табору. Звідси їде машина до Мінська і ти з ними поїдеш назад до табору. — Ти поляк? — запитав несподівано.

— Так, — відповів Юра.

НКВД-ист довго дивився на нього й вкінці, крутячи головою, сказав тільки одне слово: дурень! — Юра вповні з ним погодився.

“Ой дійсно я дурень. Так не обдуманно вскочити на потяг і до того транспорт танків, треба дійсно бути дураком, щоб таке зробити”. — І Юра дійсно жалував, що це зробив. Він сподівався поганих наслідків.

До Мінська їхали машиною навантаженою мішками крупи. Було м’яко сидіти. Запах сирої крупи лоскотав носа, на що він був вразливий, але тепер не звертав на це уваги. Надходила ніч. Окрім Юри і водія, на машині було ще двох вартових з ППШ-ами. Вони втомлені дрімали, але йому, і до голови не прийшло втікати. Потягом під танком він їхав три дні і дві ночі, а тепер назад доїхали за кілька годин. Заїхали до головної брами, завели його на вартівню. Виглядало, що на брамі вже сподівалися “гостя”.

Вартівня була зараз біля головної брами. Це дерв’яна буда. Недалеко від неї, між огорожею з колючого дроту, здіймалася

вгору вартова вежа, на якій стояв “часовой” з автоматом. Кімната у вартівні була досить простора, але мала малі вікна. Юра звернув на них увагу: мабуть, такі малі, щоб ніхто не пробував втікати, як будуть його бити:

Чому якраз тепер він подумав про биття, він не знав, але підсвідомість підказувала йому таку думку. У кімнаті стояв простий, зроблений з дощок, стіл, такий самий, який він вже багато разів бачив, і дві табуретки, збиті з дощок, без опертя на плечі. Біля столу стояло відро з водою, а на столі велике бляшане горнятко.

Кому це потрібне — подумав і серце почало йому скоріше битися. Відчув, що станеться щось погане. Запримітив трьох НКВД-истів і інстинктивно передбачував біду. Йому зробилось млосно. Один з НКВД-истів мав ступінь лейтенанта, а двох, сержанта. Спочатку нічого до нього не говорили тільки йому приглядалися. Вкінці лейтенант спитав:

— Пачему удерал?

Юра почав, спокійно і чемно, пояснювати:

— Гражданін лейтенант, я уже рік у полоні. Я поляк. Нам уже давно сказали, що поляків відішлють додому, але чомусь це ще не сталося і я хотів додому, до батьків...— Юра хотів ще щось сказати, але не встиг. Лейтенант з цілої сили гримнув його п'ястуком у живіт. Юра застогнав і зігнувся, хапаючись руками за живіт. Він не міг зловити віддиху.

— Стой как струна!, — кричав лейтенант, але коли Юра хотів випростуватися і опустив руки, лейтенант знов гримнув його п'ястуком з цілої сили в живіт. Юрі з болю потемніло в очах. Лейтенант схопив його за волосся, притягнув до себе і гримнув п'ястуком у щок з такою силою, що Юра полетів, як м'яч, у другий кінець кімнати. Там дістав п'ястуком у щок від другого НКВД-иста і впав на третього, який уже тримав у руках табуретик. Він гримнув ним Юру так сильно в карк, що це звалило його на землю. Чув біль у плечах, карку і голові, був запаморочений і не знав, що з ним діється. Хтось плюснув йому водою в лице. Це його трохи отверезило і він почав уставати з підлоги

— Стой как струна! — заревів лейтенант, а коли Юра трішки випрямився, той знову гримнув його в живіт. Йому

на уста виступила кривава піна і він почав блювати. Один з НКВД-истів grimнув його табуретиком по плечах, Юра впав на землю, скрутився з болю і заслонив голову руками.

— Стой как струна! — кричав скажено лейтенант, який розгарячився, як на матчі боксу, а коли Юра не міг піднятися, він схопив його за плечі і поміг йому встати.

— Пачему удерал? — кричав.

Юра хотів щось відповісти, але НКВД-ист на відповідь не чекав, а grimнув його п'ястуком у щоку. З носа пустилася кров і текла, як вода з крану. Від удару Юра знов полетів в "обійми" іншого, який у свою чергу grimнути його п'ястуком у щоку, і так вони подавали Юру один одному, як би він був м'ячем. Кров з носа текла щораз більше. Він ще раз впав на підлогу, знов намагався піднятися, але відразу діставав п'ястуком у щоку або в живіт, або табуретиком по плечах і голові. Врешті від удару табуретика в голову він втратив притомність.

Коли відкрив очі, нічого не бачив. Довкруги темно. Боліла побита голова, ребра, плечі, живіт. На розбитих губах і всьому обличчі засохла кров. Йому нагадалося, коли рік тому він так само прийшов до притомности в селянській клуні десь біля Золочева, тоді йому здавалося, що він на тамтому світі.

Тепер такої ілюзії не мав. Він задобре пам'ятав допит. Він знав, що він у таборовій тюрмі. Але де?

У таборі був так званий "бункер" — так називали таборову в'язницю, яка колись була льохом, де зберігали картоплю. Тепер, розділивши її на дві частини, тут тримали полонених, які поповнили якийсь "жахливий" злочин. Юра його ніколи не бачив. Тепер він напевно, в ньому. Його боліло все тіло. З напухлих губ облизував язиком засохлу кров. Голова знов розболіла так, як колись по ударі крісом. Тепер він не мав шолому на голові і журився, що ті клятні НКВД-исти могли йому табуретиком розбити голову. Помацав голову і вона так заболіла, що аж застогнав. На голові повно гудзів, але череп не був заламаний. Хотів обернутися на другий бік, але ребра і всі кості так боліли, що не міг рушитися. Занюхав сморід чогось гнилого. "Мабуть, зігнила картопля, яка тут залишилася, — подумав. По його ногах, час від часу, пере-

бігали щурі. — Буду мати товариство”, — подумав з сарказмом.

Задумався над своєю судьбою. Чотири місяці тому, йому минуло вісімнадцять літ, а скільки він пережив: за ним військовий вишкіл, жорстокі бої в оточенні біля Бродів і вже одинадцять місяців у полоні; шість місяців невільничої праці в шахтах Сталіно, Макіївки, Кадіївки і п'ять місяців тут у таборі біля Мінська. У таборі полонених — жахливі обставини — тут смерть часто виглядала принадою альтернативою. Здається, що вона неминуха. На цю думку він скривив рот ніби в усмішці і з дозою сарказму сказав сам до себе: “Ой, зробив ти, хлопе, помилку, за яку мусиш дорого заплатити”. У гімназії, перед набором добровольців до дивізії, часто вів дискусії зі своїми друзями. Більшість з них, так як і він, вітала творення дивізії з ентузіазмом. Більшість його друзів відразу зголосилася. Були одначе і такі, які вишукували різні оправдання, щоб до дивізії не піти. Він на них дивився дещо з погордою і мав їх за боягузів. Але чи вони не мали рації? Тепер вони або далі в школі, або в батьківській хаті, мають що їсти, ніхто їх не б'є. Вони нічого не пережили і колись про воєнні події будуть читати в книжках, чи побачать їх на екранах кіно.

А він тут, побитий, голодний, у темному льоху разом зі щурами. Чи те, що він пішов до дивізії, і тепер так мучиться, принесло Україні якусь користь? Нагадалися йому кияни і їх крик: “Гей Фріц! Курка, яйка єсть?” І люди, з якими працював у шахтах Донбасу, які ніколи не говорили по-українськи.

— О Господи! Чи я за них боровся? За них терплю в тому клятому полоні? Чи вони того варті? — Йому боліла душа. Боліла жахливо — фізичний біль від побиття, який пронизував його ціле тіло, це нічого в порівнанні з болем його душі.

Очі поволі привикали до темноти і він почав розпізнавати деякі деталі свого нового “помешкання”. Льох, підлога з убитої землі, сморід, який наповняє льох, несеться з малої купи зогнилої картоплі. По підлозі перебігають щурі. Його “кімната” відділена стіною з дощок від якоїсь другої. За тією стіною чути було стишений, здержливий кашель. Хтось застукав до

стіни і запитав ламаною німецькою мовою, тихим, втомленим голосом, хто він. Юра розглянувся довкруги, бо не знав звідки той голос доходить. Устійнивши, що зпоза стіни, коротко пояснив хто він і завдав питаючому те саме питання.

— Я білорус, — відповів слабим, майже нечутним голосом. Юра мусів добре прислуховуватися, щоб його зрозуміти. — Я з околиць Мінська, — продовжував білорус. — служив у РОА, свої мене пізнали і віддали НКВД-істам, а ті мене побили і посадили тут у цей бункер.

— Що з вами станеться?, — спитав заскочений несподіванкою Юра.

Він тим разом говорив до білоруса по-польськи. По довгій мовчанці білорус відповів:

— Та що ж буде? Уб'ють як собаку, закатують на смерть, я їх добре знаю.

Розмова обірвалася. Юру мов щось схопило за серце. Йому стало соромно, що той білорус відкрито каже, що він білорус, а він, Юра, відпекується від свого народу, щоб рятувати своє життя.

— Ах, чого ж Нестор мене на це намовив? — він опанувався. Знав, що коли б Нестор був тут з ним, він не заламався б. І Юра почув наплив нової енергії і пригадав собі, що “тільки слабі гинуть в обіймах супротивностей” і, затиснувши зуби, аж заболіли побиті щоки, подумав: “Я видержу. Хай діється, що хоче, але я видержу!”

Але все ж таки боліла душа. Сам уже не знав, що більше болять: побиття, чи душа. Він зустрічався працюючи під конвоем при усуванні грузу на Хрещатику в Києві, потім у шахтах Донбасу, з людьми, які, говорили виключно російською мовою і жадного українства в них не було видно. І постало прикре питання: де український нарід? І в його зболілій душі зродився сумнів: “За що? За кого я боровся? За кого я тепер страждаю? За кого віддали життя тисячі молодих дивізійників? Хіба не за тих зрусифікованих жителів України, які навіть не виявляють бажання говорити своєю рідною українською мовою?” — Цей сумнів зайшов глибоко в його душу і пік вогнем. І тепер, коли він сидів у темноті, побитий, слухаючи свого сусіду білоруса, він почав думати:

чи признатися хто він? Чи в дійсності віддати тепер своє життя за тих зрусифікованих, скомунізованих ніби то українців, мало б якусь користь? Ні, він не хоче вмирати “ні за цапову душу”, як колись його стрий. Він видержить, виживе і вийде на волю.

Було чути голоси, жіночий і мужеський. Голоси доходили десь зверху. Почулися кроки по дерев’яних східцях, що вели в бункер. Хтось відімкнув колодку, чи якийсь замок, двері відкрилися і до його камери впало імлисте світло, при якому побачив вартового і жіночу постать у мундирі.

“Чи ж би? — подумав, — Марушка?”

— Не закривай дверей! Тут темно, як у чорта в зубах, — сказав гострий знайомий Юрі жіночий голос. Він уже не сумнівався — це Марушка.

— Якого біса вона від мене хоче? — злився.

Марушка увійшла в камеру і в темноті не могла його побачити.

— Де ти? — і, видно, з привички посипалися з її рота матюки.

— Вибачте громадянін старший лейтенант, — відізався Юра, — мені важко встати, все болить.

Почувши голос, Марушка підійшла і похилилася над ним.

— Ти не можеш так лежати лицем при землі. Щурі покусують твоє лице. — Марушка говорила українською мовою.

— Надіюсь, що розпорядите, щоб мені принесли вигідне ліжко з пуховою подушкою, — намагався жартувати, хоч лице кривилося з болю. Вона того в темноті не бачила. Нічого не відповівши, підійшла до нього, взяла під руки і допомгла йому сісти. Юра застогнав.

— Так тебе побили? — спитала.

— Ще трохи і мені був би кінець, відповів.

З рота Марушки вилився потік матюків і Юра не міг знати чи вона батожила його, чи НКВД-истів, що його побили. Сіла на підлогу біля нього.

— Ти дурень! Знаєш, що ти дурень? — сказала.

Він знав, що він дурень. Не знав, що відповісти; мовчав. Вона почала його лаяти. До лайки вона мала великий запас

слів. Сварила довго. Кількакратно підкреслювала, що його могли взяти за партизана і розстріляти, мовби хотіла сказати, що й після війни є ще багато таких, які готові вмерти в боротьбі проти своїх “визволителів”. Юра мовчав. Він відчував, що вона сварила на нього не тому, що він тікав, а тому, що дався впіймати. Свою довгу промову Марушка закінчила двома словами:

Ти дурень! Відходячи, всунула йому щось у руку. — На! Це для тебе, — забурмотіла під носом. — Щоб не нудьгував на тому курорті, добавила і розсміялася.

Заскрипіли за нею двері. Стало темніше. Ще було чути її голос як говорила з вартовим. Врешті все затихло, тільки було чути, як пищать щурі, бігаючи по камері. Юра обмацав руками пакетик, завинений у газету. Пайка хліба, жменька махорки, завинена в якусь тряпку, кілька сірників.

“Газету можна вжити на кручення цигарок, — подумав”. — Хіба Марушка не думала, що він буде її читати?” — Юра не знав, що думати: чи це не провокація?

Сусід застукав і Юра підповз до стіни, щоб його ліпше чути.

— Хто це був? — запитав тихим голосом. — Юра йому сказав.

— Ви говорили по-українськи, — він дивувався.

Юра розповів йому всю історію з Марушкою, але підкреслив, що він не українець, а українську мову трохи знає, бо в дитинстві бував у Львові. Він білорусові не хотів сказати правди. Він боявся, що на тортурах він може все зрадити. А тоді пропав і він. Білорус був про Марушку протилежної думки.

— А пощо? — казав. — Вона не мусить тобі нічого доказувати. Якщо б хотіла тебе викінчити, зфабрикує все, що їй потрібне. Навіть свідків поставить, і як ти їй заперечиш? Вони ж, НКВД-исти всемогуті. Вони боги в цій тюрмі народів. — Білорус утомився і замовк.

Юра не відповідав. Задумався: якщо вона не провокатор то що від нього хоче?

Юрі стало жаль білоруса, але нічим йому не міг допомогти? Хотів йому передати кусень хліба й трохи махорки.

— Як це зробити, — питався. Може через вартового?

— Та де, нема як, — відповів білорус. — Їсти не можу, бо все всередині болить. Закурив би. Хочеться. Але.., — подумавши добавив, легені, мабуть, не витримали б, з них постійно потрішки тече кров. “Я певно і тому такий ослаблений.

Юра майже не плакав з жалю.

Дні і ночі тягнулися в безконечність. В темноті було неможливо встановити коли був день, а коли ніч. Іноді коли вартовий відкривав двері, щоб подати хліба і воду у консервовій банці, до камери доходило трохи світла і він знав, що це день. Але котра година? Він довідувався від білоруса, коли його брали на допит: на столі біля НКВД-иста стояв будильник. Білоруса виводили на допит два або три рази на тиждень. Юра чув, як його забирали. Коли за ним закривалися двері, він починав молитися і так довго молився, поки його не привели назад. Юра думав, що його не тортували тільки тому, бо він “поляк”. Часом йому було стидно. Але заспокоював себе, що вдаванням не поповняє злочину супроти свого народу. Він був польським громадянином, ніколи під советською властю не жив, і тому законно має польське громадянство. — “Яка була б користь для України, як би мене так катували, як того нещасного білоруса?” — думав.

Коли приводили білоруса з допиту, він довго стогнав і кашляв. Юра тоді до нього не стукав, бо знав, що йому тяжко говорити. Доперва, коли він сам, хотів вилити свою душу, він стукав до Юри і розповідав слабеньким, зболілим голосом, як його “переслухували”.

— Вони нічого не хочуть знати, — казав, — все питаються те саме: Чому ти зрадив рідину? Чому пішов на службу німцям? — Щоб я не відповів, вони питають те саме і при тому б'ють. Обухом сокири в плечі. Я не видержу довше. — Трохи помовчавши, продовжав. — Знаєш, колись я боявся смерті. Як на фронті розривалися стрільна, я молився до Бога, щоб дозволив мені пережити, а тепер я постійно молю Бога, щоб дозволив мені скоріше вмерти.

Перебування в бункрі було нестерпне. Сморід жахливий.

За лятрину служила стара бляшана банка, яку раз на день він виносив на коридор, коли вартовий відкривав двері. Тоді він чув, як вартовий приводив іншого полоненого, який ту банку забирав. По якомусь часі вартовий відкривав двері і ногою копав порожню банку до камери. Гнилої картоплі ніхто не рухав. Вона смерділа так, як лятринова банка. Мабуть, картопля принаджувала щурів до камери. Коли Юра лягав на підлогу, він накривав собі голову гімнастською, щоб щур не відкусив йому носа. За ноги він не боявся, бо на них він мав свої “оригінальні черевики” з мотоциклевої шини. Її щур не міг перегризти. Часом йому здавалося, що сходить з ума. Думав, що осліпне так, як ті коні на шахтах, які в темноті сліпнуть. Починав заламлюватися. НКВД-исти можуть почати його “переслуховувати” так, як його сусіда. Боявся, що того не видержить. У голові почали кружляти різні, божевільні думки. Може, як би він признався, що українець і служив у дивізії “Галичина”, то вони йому вибачать тому, що він такий молодий. Таких думок він з трудом позбувався, але пояснював собі, що ті думки є наслідком жажливих обставин і тому вони нелогічні, нереальні, і категорично стверджував: “Тільки слабі гинуть в обіймах супротивностей”.

Від божевільня його зберігала Марушка. Вона відвідувала його раз, а часом і два рази на тиждень. Приносила йому кусок хліба, трохи махорки і розказувала новини. Він далі не вірив, але привик до неї, любив її навідування, а як довший час не приходила, то чекав на неї нетерпеливо. Він далі не знав чого, вона від нього хоче і чому приходить, але її товариство розбивало жахливу монотонність його життя. Вона часто згадувала, що польських громадян таки відішлють до Польщі, але він у те не вірив. Але, навіть, якби польських громадян видіслали до Польщі, то що вони зроблять з ним? Він тепер не тільки полонений, але і в’язень. Життя в темниці тягнулося у нескінченність. Йому здавалося, що він у тому темному льоху пережив ціле своє життя. Все, що пам’ятав з попереднього життя, видавалося йому сном. Минуло вже два місяці від того дня, коли йому захотілося втекти. “Марушка має рацію, коли називає мене дурнем”, — думав.

Початок вересня. Білоруса далі водили на допити і він

шораз тихше говорив, але жив і просив у Бога смерти. Марушка вже кілька днів не приходила і Юра нетерпеливо чекав на неї. Як вона прийде, то може вартовий не замкне зовсім дверей, і він зможе побачити хоч трохи світла. Говорив тепер сам до себе. Він хотів світла, хотів бачити будь яке життя. В камері були лише щурі. Двомісячна темнота, де майже нічого не було видно, розхитала його нервову систему. Уявляв себе сліпим з такими мутними білками очей, як у сліпого коня на шахті в Кадіївці. Згадав про це білорусові.

— Щоб осліпнути, треба в темноті побути кілька літ, як той кінь у копальні, — казав білорус, — але нам це не грозить — додав. — Ми так довго не поживемо.

Песимізм Юри поглиблювався, але він ще не зовсім втратив надію. “Проти надії сподівався”, як казала Леся Українка.

Одного дня, не знаючи чи це був день чи ніч, почув назовні зверху якийсь гармидер. Люди кричали і бігали, навіть здавалося йому, що чує співи польською мовою. Постукав білорус, який також почув гармидер і спитався Юри, що діється. Вони обидва не знали. Але рейвах не стихав. Юра чомусь почав хвилюватися, чогось очекати. Раптом відкрилися двері і вартовий викрикнув прізвища, його і білоруса, і крикнув:

— Вилазі!

Розхвилюваний Юра подумав, що може дійсно відсилають “поляків” до Польщі і його з ними. Але чому кличуть і того білоруса? Він же з Мінської області, польським громадянином ніколи не був.

Вартовий випхнув його на східці, які вели з бункра нагору. Він замкнув очі, які від світла заболіли і поштикульгав навпомацьки по східцях наверх. Надворі світло ще більше його осліпило. Заслонив очі руками. Довкрути гуло. Крики і співи. Було чути, як ідуть колони людей, а він нічого не бачив. Його страшенно боліли очі і він їх сильно затискав руками. Почув коло себе знайомий слабкий голос. Пізнав білоруса.

— Ти щось бачиш? — запитав його.

— Так, — відповів, — був на світлі частіше, як ти, — сказав натякаючи на допити. — Мене так не засліпило.

Здається, що поляки від'їжджають, — додав по надумі.

Юра пробував відкрити очі. Спочатку міг їх відкрити тільки на кілька секунд. Потім почав привикати до світла. Очі ще трохи боліли, але міг дещо бачити. Найперше білоруса: високий, вдягнений у лахміття таке, як і він, похилений. Лице біле, як папір, на губах засохла кров. Він весь час покашлював і за кожним разом кривився від болю.

— Ти також їдеш? — запитав Юра здивовано.

— Це, мабуть, помилка, — відповів.

Юра почав розглядатися. У таборі зібралися сотні поляків. Веселі, співають польських пісень, сміються. За табором на рейках стоїть потяг. Вантажний, як звичайно, але прибраний червоними і біло-червоними прапорами і портретами Сталіна та Берута, президента Польщі. Нема сумніву, що поляків відсилають до Польщі.

— Якщо мене вивели сюди, то значить, що їду і я, — подумав майже в голос.

До них підійшло двох полонених з бараку, в якому Юра був перед втечею.

— Іди з ними! — сказав вартовий звертаючись до нього майже по-приятельськи.

Полонені взяли Юру під руки, бо його ноги по довгому “відпочинку” ще не зовсім добре функціонували, і потягли зі собою. Вони казали, що сьогодні від'їдуть до Польщі, але де, ще не знають. Перед бараком чекали інші. Юра спочатку не знав, як його приймуть, але вони прийняли його так, як одного зі своїх. Вирушили маршем у напрямі потягу. Без варті. Стали колоною вздовж поїзду, і один полонений, що мав функцію старшого бараку, відрахував тридцять людей, і тридцятка завантажилася у вагон. Потім друга, третя — все пішло скоро й справно. Вагонів не закривали, двері були відкриті і з вагону вільно було виходити. Старший бараку тільки перестеріг, щоб не відходили задалеко. Але пощо було відходити? Юра, щоб розрухати свої задеревілі ноги, зійшов з вагону і стояв приглядаючись, як підходила колона за колоною. Виглядало, що вже всі були на своїх місцях, у вагонах, або біля них. Раптом приїхали два вантажні авта і з них вискочили НКВД-исти з автоматами в руках. Вони бігом

окружили потяг. У всіх завмерли серця. Що це буде? Обдурили їх ще раз? Але НКВД-исти нікого не чіпали. Двох з них вскакували до кожного вагона і всім людям приглядалися. З одного вагону, було чути крик:

— Нашлі! Давай берйом ево!

Біля вагону зібралася група НКВД-истів. Когось витягнули. Йому викрутили руки взад, один з наганом ішов за ним ззаду, і так його повели. В тому нещасливцеві, Юра пізнав білоруса. Юрі, стало дуже боляче. Той випадок зіпсував настрій не тільки йому, але всім. Це нагадало їм, що вони далі під “охороною” всемогучого НКВД, залежні від його волі, а може навіть і примхи. Коли всі НКВД-исти відійшли від потягу, переляканим полоненим стало легше.

Перший вагон за паровозом, також вантажний, але виглядав якось чистіше. Це був вагон для “нашої опіки”, як жартували полонені. У ньому їхали ті, що відповідали за транспорт. Юра запримітив малу групу НКВД-истів, які йшли до того вагону. Між ними була Марушка. Він не мав часу сховатися і, ніде правди діти, хотів ще стрінутися з Марушкою, хоч він далі її чомусь боявся. Вона побачила його і підійшла до вагону. Почала зі всіми говорити і жартувати. Звернувшись до Юри, сказала:

— Я їду як медична опіка, тому і надіюся, що ми побачимося в Ілаві. Відійшла до свого вагону. Всі збіглися і почали випитувати один одного, що це за місто Ілава й де воно? Ніхто не знав. Врешті хтось додумався:

— Це певно Дойч Айляу у Східній Пруссії.

На від'їзд не чекали довго. Перед від'їздом їм привезли хліб. Сім буханок на вагон, це найбільша пайка, яку колинебудь вони в полоні одержали. Правда, вони не знали, як довго будуть їхати. Одначе, це все було без значення. Важливе було, що вони були вільні. Ще не мали жадних документів звільнення, але повірили, що їх мука скінчилася. Незабаром, під крик і сміхи полонених, потяг рушив. Усі товпилися при відкритих дверях, жартували, співали і перший раз відколи попали в полон, цікавилися довкіллям. “Зовсім як туристи, — думав Юра”.

По кількох годинах затрималися на станції, яка йому щось

нагадувала. Прочитав напис: “Брест-Літовск”. Серце йому забилося скоріше. Два місяці тому його тут піймали. Тепер він знову тут. Розглядався, але багато не пізнавав. Мабуть, тоді, переляканий, не звертав уваги на довкілля. Потяг довго не стояв. Покотився далі на захід, і полонені з радістю запримітили, що вони вже в Польщі. Коли потяг затримувався, вони вискакували з вагонів і хотіли поговорити з людьми. Дехто радо з ними говорив, але більшість приглядался їм з недовір’ям. Їх жебрацьке лахміття насторожувало людей.

— Що? Ви поляки? Вертаєтесь з советського полону? Служили в німецькій армії? Як це так?

Полонені ніяковіли і відходили збентежені і зажурені. А що буде, як і дома їх так приймуть? Вони мали чим журитися і чого боятися. Може навіть мали викиди совісти, що пішли будувати “Нову Європу” разом з німцями. Юра викидів совісти не мав. Він не був поляком. Польща, так як і сталінська імперія, це його ворог. Вони обі окупували Україну. І як трапиться нагода, чи потреба то він готов з ними боротися так, як з більшовиками. Тепер вдає поляка, щоб жити, але прийде час коли він стане собою, коли зможе ще раз взяти зброю в руки. Може тим разом стане вояком справжньої української армії?

— Господи! — вирвалося йому з грудей. Розглянувся довкруги, чи хтось не почув. — Господи! — повторив, тим разом тільки в думці, — чи такий час колись прийде?

Потяг мчав на захід, затримуючись на різних станціях. Полонені вже не шукали співбесідників. Вони стали обережніші. Юра не раз думав, як тих ніби поляків приймуть дома, сусіди. Їх напевно не чекає таке щасття, як вони собі уявляють. Собою він не журився. Він їде до батьків, до хати. Про те як його батьки живуть у руках “визволителів” він не думав. Він вірив, що його тато дає собі раду. Йому навіть на думку не приходило, що він може не застати батьків у Кракові. Він не думав над тим, що тато, петлюрівський сотник, не схоче впасти в руки “визволителів”. Не схоче вмерти “ні за цапову душу”, і разом з мамою і сестрою виїде на захід.

Потяг затримався у Варшаві, але не на головній станції,

а на бічному заїзді до станції. Юра вискочив з вагону. Йому хотілося подивитися на людей. Йому надоїло жебрацьке лахміття, у яке він і його друзі були вдягнені. Хотів побачити людей прилично вдягнених. Не треба було йти далеко, щоб їх побачити. За рейками плотик із литого заліза, прозорий, — за ним видно. За ним вулиця, а на вулиці люди. Юра аж ахнув. Він так гарно вдягнених людей уже давно не бачив. Ані на Донбасі, ані в Мінську. Жінки чепурно вдягнені, чоловіки в чистих випрасованих убраннях. Переходив молодий старшина в мундирі. Юра аж оглянувся за ним. Елегантний, габардиновий мундир, допасовані, вичищені аж блистять, офіцерські чоботи. “Що за різниця? — подумав. — Таки тут Європа, а там? Советський Союз — руїна, дич. І затягли Україну в цю дику руїну! Але всі імперії кінчаються, скінчиться і ця, — докінчив думку. — Щоб ще за мого життя”. — Не хотів йти далше. Не хотів, щоб на нього дивилися, як на жебрака. Вернувся до вагону.

Їхали ще один день. Врешті потяг затримався на станції з написом Ілава. Вийшли з потягу, зформувалися у маршову колону і пішли до табору. Серце товклося йому скоріше з цікавості, від радості і від непевності. Табір насторожив їх. Знову дроти, вартові вежі. Але всередині табір виглядав інакше, як в Совеєтському Союзі. Тут не було бараків, тільки одно-родинні муровані чисті назовні хатки, з яких поляки викинули німців. Де вони тих німців поділи? Табір невеликий, тільки кількасот людей. Властиво це одна частина малого, колись гарного містечка, яку, разом з порожніми хатами, окружили кільчастим дротом і поставили кілька вартових веж. Сторожа невелика, польська міліція, Уряд Безпеки “УБ”. Яка різниця від НКВД-истів! І поведінка культурніша, і одягнені в порядні мундири, на головах “рогатурвкі”. Юра одначе на мав сумніву, що це тільки зовнішній вигляд. Вони учнні НКВД, а яблуко від яблуні далеко не відкотиться. Полонені самі порозділювалися по хатах, у яких не було жадного влаштування, були зовсім порожні, але не було блощиць. А чи можна було собі багато більше бажати? Хліб одержували рано, одна буханка на чотирьох. Яка радість! На середині площі табору стояла військова польова кухня і полонені

ставали рядом по зупу на полуденок. Густа бараболянка. Всі уважали це великим щастям. Юра був би дуже щасливий, як би не пригадав собі чогось, що його дуже перелякало. Перед звільненням вони пройдуть точний лікарський огляд. У нього під лівою пахвою витатуйований знак групи крові. Це його зрадить, що він служив у дивізії “Галичина”, а не в жадній 361-ій дивізії з Сілезії. Що робити? Він зовсім про знак забув. Може й добре, бо весь той час поводився природньо, не поступав підозріло. Не зрадив себе. Але що тепер? Коли поляки довідаються, що він служив у дивізії “Галичина”, вони його ніколи не звільнять. Він польський громадянин, який добровільно вступив до ворожої формації. Він підпадає під категорію так званих “зрадників стану”, злочин, який звичайно карають смертю. Юра попав у розпуку.

Наступного дня їх зібрали на майдані табору і командир табору, полковник в елегантному мундирі, виголосив до них промову. Пояснив їм, що ця територія не належить тепер до Німеччини, бо частина Східної Пруссії це “відвічні польські землі”, які тепер законно повернулися назад до Польщі. Сказав, що через воєнну хуртовину, яка прокотилася тими землями, селяни не встигли зібрати збіжжя з піль і воно марнується. Але уряд до того не може допустити, бо хліба потрібно. На жаль, дістати робітників дуже важко, бо демобілізація ще не прийшла, а всі чоловіки в армії. Отже, рішено, що заки їх звільнять, мусять відробити два тижні в полі на спізнених жнивах. По зібраній масі полонених понісся зойк розчарування. Вони так вірили, що прийшов кінець їх мукам, що вони нарешті дійсно поїдуть додому, а тут виходить, що їх знов обдурили. У них настрої змінився. Їм виглядало, що вартові тільки змінилися з НКВД-истів на УБ-истів. Лавами понісся шум.

Командир табору побачив, що в одній секунді настрої у товпі змінився. Почав їх заспокоювати і пояснювати, що їх поділять на робочі бригади, і що вони поїдуть на село. Карти звільнення будуть готові заздалегідь і передані командирам бригад. Це будуть люди вибрані з-поміж них. Бригадири по двох тижнях праці, віддадуть їм карти звільнення і вони зможуть поїхати куди схочуть.

— А ті з вас, що не мають здоров'я до праці на жнивах, будуть негайно звільнені, — додав і ще довго дивився на них, намагаючись пізнати, чи вони йому повірили.

Полонені розійшлися у поганому настрої. Довго не лягали спати на тверду підлогу, ділилися своїми враженнями. Хто був оптимістом, то вірив командирові, але більшість була переконана, що він бреше і говорить про звільнення тільки тому, щоб вони краще працювали в полі. Юра був серйозно зажурений. Його не турбувала праця на жнивах, але його ситуація не виглядала рожевою. Перед виїздом на роботу в поле, вони мали пройти точні лікарські оглядини, щоб устійнити хто нездатний до праці. Татуївка під пахвою не сходила йому з ума. Був переконаний, що лікар знак напевно запримітить. “Я стільки пережив і витримав, а тепер, коли я так близько волі, так близько до своїх батьків, мене зловлять і викінчать як того білоруса в Мінську”. — Він не міг спати і так, як завжди у випадках тривоги й безсильности, молився.

У таборі були голосники, які висіли на електричних стовпах та були прикріплені до стін домів. Через голосники, таборіві власті передавали інформації і розпорядження для полонених або польську військову музику.

Ранком по снідані Юра блукав по таборі, приглядався всьому і безупинно думав, як вилізти з нової біди. Він не звертав уваги ані на пісні, ані на розпорядження. Єдиною думкою, було в нього, що зробити, щоб врятувати себе. Пісня в голосниках замовкла. Задуманий Юра не чув про що йшла мова, одначе він почув два слова: карти звільнення. На щастя, голос у голоснику повторив інструкції: репатріаційні карти будуть виповнені польською і російською мовами. Як хтось з полонених знає кирилицю, хай зголоситься в адміністративному будинку допомогти їх виповнювати.

В голові Юри почали літати різні думки. “Що буде, як я зголошуся? Чи це буде для мене корисним чи ні? — перебігало через голову блискавками. Це не може йому пошкодити. Російську азбуку міг вивчити в полоні, а в полоні він вже чотирнадцять місяців”.

Щось йому підказувало, що це може йому вийти надобре. Пішов до адміністративного будинку і зголосився до служ-

бового старшини УБ. Таких як він, знайшлося кількох. Їх взяли разом до кімнати, показали як виглядають блянки звільнень і пояснили їм всю процедуру. Все було просте. Бланк звільнення називався “репатріаційною картою”, значить їх офіційно не звільняли з полону, тільки репатріювали з Советського Союзу. Про полон навіть згадки не було. Як польських громадян, їх “репатріювали” з Советського Союзу на “батьківщину”. На карті були видрукувані прості запити, на які треба було вписати відповіді. А саме: ім’я, прізвище, дата народження, місце народження, місце замешкання, куди думає їхати. Це все.

Цей самий старшина пояснив їм, що кожний полонений мусить зробити собі знімок в автоматі, який є в тому будинку і мусить піти до лікаря. Від лікаря з підписаним фото має прийти до тих, що виповняють карти. Вони приклеять знімок клеєм з каштанової муки, виповнять карту і коли тих карт назбирається більша скількість, передадуть їх службовому старшині, який в свою чергу передасть їх командирові до підпису.

Призначений бригадир візьме ті карти з собою, коли поїде з полоненими на село. Тим кого, лікар визнає нездібними до праці, він підпише знімок і зазначить: “Не здібний до праці”. По виповненні карт звільнення писарі мають їх передати службовому старшині окремо, а коли командир табору їх підпише, відразу передадуть на браму. Звільнені мають там збиратися два рази на день — в десятій годині ранку і третій пополудні. Там дістануть карту звільнення на руки і зможуть їхати, куди схочуть. Карта звільнення уповажнює їх до безплатного переїзду потягом.

Їм казали зголоситися до праці пополудні. Вони сіли на лавах за довгими столами. Біля кожного стояла мищина з декстриною, шматка, для витирання рук, і хемічний олівець. Полонені, які вже мали знімки стояли в черзі. Юра наклеював знімок, виповняв карту даними отриманими від полоненого, і відкладав її набік. Коли виповнив їх досить багато, відносив їх до службового старшини. Один полонений подаючи йому знімок сказав:

— Я звільнений лікарем від праці.

Юра відвернув знімок і побачив на ньому замітку “Звільнений від праці” і підпис лікаря: “майор Здіслав Кмецік”. Вже хотів приклеїти знімок, але подумав, ніхто не побачить підпису і замітки лікаря. Не знав, що має робити. Казав полоненому хвилинку почекати, а сам пішов до канцелярії службового старшини. Показав знімок і пояснив проблему. Той здвигнув плечима.

— Про що йдеться? Чому хтось має бачити? Ти бачив. Приклей знімок і відложи карту окремо так, як тобі казали.

Юрі закрутилося в голові. Він побачив вихід з безвихідної ситуації. У тій зовсім нелогічній процедурі він побачив спасіння для себе.

Полонений, який чекав на нього, хвилювався. Не знав, що сталося і, як полонені в таких ситуаціях, сподівався якоїсь трагедії. Коли Юра повернувся і пояснив йому, що все в найкращому порядку, він відіхнув заспокоєний.

Але Юра вже спокою не мав. В його голові дозрів план дії. Під час полудневої перерви він пішов до адміністративного будинку і став у черзі до автомату по знімок. І з знімком, вернувся до праці. В третій годині пішов на браму подивитися, що там діється. Перед брамою стояла група полонених. Точно о третій, вартувий, який тримав у руках кілька карток, читав прізвища. Тому, що зголосився, віддавав картку. Тоді полонений, мов п'яний, виходив поза дрти табору й ще не вірячи, що він вільний, сунувся поволі в напрямі залізничної станції, яку було з табору видно.

Юра повернувся до своєї праці. Звільнених від роботи ставало щораз більше, але того дня він не мав відваги здійснити свій план.

Наступного дня вранці, заки черга стала довга, він наклеїв свій знімок на “репатріяційну карту”, виповнив її і відложив набік.

Вони починали роботу о сьомій годині, і до восьмої у нього на столі були дві купки виповнених карт. Одна більша — тих, що їдуть на працю, і друга менша, — кого звільнено від праці. Він запхав свою виповнену картку між картки звільнених від праці і заніс до канцелярії. Дуже хвилювався. Не помагало пояснювання собі, що нічого не може статися,

що все це звичайна рутинна. Але щось підказувало йому, що він у минулому багато щасття не мав. Ані на Донбасі, коли плянував з Нестором утечу, ані пізніше в Мінську, коли йому “вдалося” втекти. О десятій годині він побіг на браму. Почали вичитувати прізвища. Всі карти роздали, а його прізвища не прочитали. Його огортала паніка, але вже нічого вдіяти не міг. Мусів вичекати. До третьої години він страшенно хвилювався, думав, що зійде з ума. Передбачував усі можливі і неможливі наслідки. Навіть жалував, що це зробив.

— А як так закінчиться, як закінчилося в Мінську? Але як же я міг піти на перегляд до лікаря з знаком під пахвою? — Яюсь дожив до третьої години. Сказав сусідові, що також виповняв картки, що йде до кльозету, вибіг з будинку і подався на браму. Ледве дійшов чує як викликають його прізвище. Завмер. Вартовий знову повторив його прізвище. Юра дрожащим голосом відповів. Вартовий подав йому карту звільнення і поглянувши йому в перелякане лице, запитав:

— Далеко їдеш?

— До Кракова, — відповів перелякано.

— Щасливої дороги! — сказав вартовий і усміхнувся. Юра взяв карту звільнення і мов п'яний, хитаючись вийшов за браму табору. Йому крутилося в голові.

Залізничну станцію можна було бачити здалека, але щоб вийти на вулицю, що вела до неї, треба було перейти через кладку перекинену через болотнисту баюру що колись була ставом. Кладка, довга на кільканадцять метрів була настільки широка, що людина могла минутися з другою. Він був так приголомшений своїм звільненням, що не міг прийти до себе і ступив на кладку мов зачарований, не запримітивши навіть, що з протилежного боку на кладку увійшла Марушка в товаристві ще якогось НКВД-иста. Запримітив їх щойно тоді коли були недалеко від нього. Затримався нерішуче, не знаючи, що робити. Він і хотів з Марушкою стрінутися, і боявся. В дійсності тієї зустрічі тепер йому зовсім не треба було. Але Марушка вже була біля нього. Той, з ким ішла, минув його і пішов далі, а вона затрималася.

— Ну що ж, Юро? Ти вільний? — спитала.

Юра буркнув відповідь під носом, надіючись, що вона не

буде продовжувати розмови і відійде. Але Марушка настоювала.

— А куди ти їдеш?

— До Кракова, — відповів нерадо.

— То ти таки з Кракова? — здивовано запитала Марушка.

— Я вам завжди казав, що я з Кракова, а ви чомусь не хотіли мені повірити, — сказав з докором. Марушка розсміялася.

— Ну, прощай! Бажаю тобі багато щасття, — а за хвилину, подумавши, запитала:

— Скажи мені, Юро, щиро: ти поляк чи українець?

Юра був заскочений і ще находився у півтрансі, тому несподівано, зовсім несвідомо, відповів:

— Я українець.

Вмить протверезів. Перелякався. Напружився будучи готовим пхнути Марушку в багно і тікати. На обличчі Марушки засіяла усмішка і вона сказала:

— Я так і думала. — А потім розглянувшись, ніби боялася, що її хтось, окрім нього, може почути, сказала:

— Знаєш, я хотіла б колись з тобою ще стрінутися, але не тут, — і показала рукою на дроти табору, — а в Києві і щоб ти, Юро, був у мундирі такої армії, в якій ти цілим своїм серцем хотів би служити.

Відавши різкий військовий салют, молода НКВД-истка поспішала наздогнати свого партнера. А Юра ще довго стояв на кладці з відкритим ротом, а на душі в нього вперше від півтора року стало легко. Він зрозумів за що він боровся. Він зрозумів, що навіть під тими зненавидженими мундирами НКВД інколи б'ються палкі українські серця. Він зрозумів, що український народ був, є і завжди буде. І ніхто, жадна людська сила, жадний ворог його не знищить. І прийде час, коли український народ вийде переможно із боротьби за свої права, переможно з високо піднятими прапорами. Юра поволі пішов у напрямі залізничної станції.

На станції він стрінув багато таких, як і він, нужденних примар. Люди дивилися на них, як на диво, але видно було, що це не перший транспорт полонених, чи пак “репатріантів”, туди приїждить, бо на станції були на це

приготовані. З боку залі стояв великий довгий стіл, на якому стояли баняки з чаєм з молоком, а канапки з маслом і швайцарським сиром копицями поскладані були і завинені в чистий папір. За столом стояли жінки з опасками червоного хреста і як хтось показав карту, “репатріянта”, давали йому канапку і чай в чистому горнятку. П’ючи чай, Юра згадав, що це перший раз від вишколу в Нойгамері він почув в устах смак цукру. Коли поставив порожнє горнятко на стіл, подякував і відвернувся, щоб відійти, він почув як одна з жінок сказала до другої:

— Ти бачила його? Він такий молоденький.

Юра гірко підсміхнувся під носом і відійшов на перон. Обіцяв собі, що тут залишатися він не буде ані однієї зайвої хвилини, а сяде на перший потяг, який буде їхати на південь або південний захід. Щоб тільки далше від табору, далше від УБ. Мав щастя. Кілька хвилин пізніше надійшов потяг, що їхав до Катовиць, а Катовиці вже недалеко від Кракова. У Катовицях нормально пересідали ті, що їхали до Кракова із заходу або з півночі. На потягу він почував себе ніяково. У переділах повно людей. Усі порядно вдягнені, чисті. Відсуваються від нього, як від прокаженого. Вийшов з вагону на коридор, став при кінці вагону біля туалети, і там стояв цілу дорогу. Запримітив, що на станціях, на яких затримувався потяг, стояли подібні столи з чаєм і канапками, як в Ілаві.

“Мабуть, туди проїжджає більше “репатріянтів”, — подумав з дозою сарказму, — а таких “репатріянтів” Польща ще не бачила”.

Йому хотілося знати, що люди на станціях про них думають, як пояснюють собі їхній “модний” одяг, як вони інтерпретують їхню службу в німецькій армії, але увійти в розмову з людьми він не мав відваги. Потяг затримався десь поза містом. Юра відчинив двері з коридору, на якому стояв, щоб подивитися де вони і чому стоять. Навпроти нього, на паралельні рейки заїжджав інший потяг. Вантажний, але було видно, що ним їдуть люди. З вагонів було чути гамір, співи російською мовою. З даху вагонів вистають рури, що служать за комини. Видно, що ті люди їдуть здалека, мають у вагонах печі, на яких щось варять. Поїзд затримався навпроти Юри.

У відкритих дверях вагонів появилися люди. Одягнені порядно, деякі чоловіки в шкіряних куртках, жінки вдягнені чепурно. Він не міг збагнути хто вони. Не витримав і запитав одного з них, який уважно йому приглядався хто вони і куди їдуть. Той пояснив, що вони зі Союзного Союзу, були вивезені німцями на примусові роботи і тепер вертаються на “родину”.

— А ти хто? — запитав він Юру.

Той не хотів багато пояснювати лише відповів:

— Я навпаки. Був на роботі в Союзному Союзі, а тепер повертаюсь до Польщі.

Біля Юрового співбесідника появилось багато людей, які цікаво йому приглядалися.

— Скажіть, як там на родині? — запитав один з них весело.

— Юра підсміхнувся і відповів:

— Гляньте на мене. Чи треба вам більше пояснювати?

Люди у вагонах замовкли. Ніхто нічого більше не питав, але було видно, що Юра зіпсував їм настрій. Потяг поїхав далі, залишаючи за собою “щасливців”, які повертаються з чужини на “родину”. Що за іронія!

У Катовицях, з’ївши ще раз канапку з чаєм, пересів на потяг, що їхав до Кракова. Була ніч і в Кракові буде коло п’ятої годни ранку. “Добре, що так рано”, — думав. Він боявся, щоб хтось не побачив його і не пізнав.

Потяг наближався до Кракова. Він пізнавав будинки близько станції. Так багато разів тудию проїжджав. Йому билося серце і від радості, і від якогось іншого почуття, якого не вмів пояснити. Заскреготіли гальми. Потяг почав звільняти хід і вкінці затримався. Юра відкрив двері і зворушення схопило його за горло, мов би хтось хотів його задусити. Вийшов з вагону. Станція не змінилася ані трішки. Все пізнає, все знайоме. Довкруги поспішають люди, минають його. Він не поспішає, стидається свого вигляду. Уникає контакту з людьми. Врешті натовп меншає. Щораз менше людей на станції і треба виходити, щоб не звертали на нього забагато уваги. Переходить біля дижурного, що відбирає квитки. Глянув на Юру здивовано, але про квиток не запитав. Пропустив його без слова. “Може вже бачив таких, як я?”—

подумав.

Вийшов на вулицю. Така знайома площа перед станцією. Нічого не змінилося. Вийшов з площі на вулицю. “Уліца Баштова”. Почав розглядатися. З лівої сторони залізничний міст, що веде понад вулицею. Тим мостом переїжджають потяги, що їдуть на схід. Через той міст Юра переїжджав десятки разів, коли ходив до гімназії у Ярославі, а потім у Львові. По правій стороні тягнеться вулиця Баштова, а трохи далше, по лівій стороні, буде Брама Фльор’янська, потім Барбакан, залишки старовинної башти, потім по правій стороні вулиці Кроводерська і Лобзовська. На Лобзовській скрутити направо і кілька будинків далше наліво — вул. Баторего, а тоді знов кілька будинків далше направо буде вулиця Собескего. Там, на кінці вулички, під числом 19, на розі вулиці Семерадзкего, живуть його батьки.

Юрі б’ється серце. Він ніби радіє, але щось мучить його. Якесь дивне почуття, не те, якого він чекав, про яке мріяв чотирнадцять місяців проклятого полону. Він звернув очі наліво. Через той місток, так йому знайомий, понад Баштовою, їдеться далше до Бохні, потім буде Тарнув, Дембіца, в якій дивізія “Галичина” переходила вишкіл, заки переїхала до Нойгамеру, потім Ряшів, Переворськ, в якому до відходу до дивізії жив його друг з полону Нестор Жубрид, потім Ярослав, де він ходив до гімназії, Перемишль, в якому він родився, але майже його не знав. А там уже Україна, Львів, де ходив до гімназії в 1942-1943 роках, а там — Київ. Той самий Київ, де на нього плювали. Але все ж таки це Україна, його батьківщина, за яку він боровся, за яку він так терпів у більшовицькому полоні. Глянув на вулицю Баштову. Тут він все знає. Тут він жив від маленької дитини. Тут ходив до школи. А тепер цей Краків, до якого він з полону так рвався, чомусь виглядає йому чужим. А там далеко далеко на сході його батьківщина, яку він мусів кинути, щоб рятувати життя. Там могили його друзів, які віддали життя в нерівному бою за Україну. Там далеко на сході поховані у якійсь спільній могилі тіла тих десяткох молодих хлопців його роя, що згинули гордою смерттю воїнів. Деся там далеко на сході в спільній могилі залишився його щирий друг Нестор Жубрид

і ніхто ніколи про його долю не дізнається. Йому стиснулося серце. “Господи! Дай мені пережити, а тоді може ще колись вернусь на ту мною вимріяну Україну!” – Юра перехрестився в думці і пішов у напрямку своєї, довго небаченої хати.

Це не був кінець його одиссеї, а початок її кінця. Батьків дома не застав; вони виїхали на захід і ніхто не знав, де вони опинилися. В їх мешканні жила його тета, якої прізвище він у полоні вживав, і його старенька бабуса. Прийняли його з відкритими обіймами. Наступного дня він повинен був зголоситися на поліції, але тета завважила, що на карті звільнення не його прізвище, і це могло б спричинити багато проблем. Поліція могла б дійти до того, хто він дійсно є і чому був у полоні, а тоді не тільки він, але й тета впали б жертвою.

Юра залишився в Польщі без документів. Потім почалися проблеми з поліцією. Він переїжджав з міста до міста. Тим разом він мав за собою тету, яка йому допомагала.

Вкінці, по півторарічному життю у Польщі, він мусів втікати. Перейшов пішки майже цілу Чехію. Під кулями пограничників перейшов чесько-баварську границю. У Мюнхені знайшов сестру, яка прийняла його з відкритими обіймами. Вона сказала йому, що батьки живуть у Парижі. При її помочі, він на фальшиві документи поїхав до Парижу, де жив понад півроку. Врешті, з батьками, у січні 1948 року виїхав до Канади. Там його одиссея закінчилася.

